

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 11

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Криворізький педагогічний інститут
Історичний факультет
Кафедра всевітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Збірник наукових праць

Випуск 11

Кривий Ріг
2013

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. – Вип. 11 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2013. – 144 с.

Редакційна колегія:

Кожухар О.І., канд. іст. наук, доцент – головний редактор;

Чирва Ю.І., канд. іст. наук, доцент;

Яшин В.О., канд. іст. наук, ст. викладач.

Рецензенти:

Лобанова А.С., доктор соціологічних наук, професор Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "КНУ";

Висоцький О.Ю., доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор Національної металургійної академії України.

У збірнику розглядаються актуальні проблеми всесвітньої та вітчизняної історії, правознавство, методології історії, методики викладання історичних дисциплін.

ISBN 966-895-989-28

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Рекомендовано до друку Вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "КНУ". Протокол № 4 від 21 листопада 2013 р.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє думки авторів. Відповідальність за достовірність цитат, фактів, статистичних матеріалів, посилань та ін. покладається на авторів

ЗМІСТ

Стор.

✓ Мак Т.Ф. Середньовічні університети як породження середньовічних міст	4
✓ Ветохина В.А. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский (к 150-летию ученого).....	12
✓ Яшин В.О. Просопографічні та біографічні нотатки до історії південноукраїнського єврейства (II пол. XIX – поч. XX ст.)	23
✓ Чирва Ю.І. Бакинська комуна в контексті національно-визвольних змагань в Закавказзі 1918 р.	28
✓ Москаленко В.Г. Історія становлення та реалізації строків у виборчому процесі в УРСР (20-30 рр. XX ст.).....	38
✓ Косіненко О.В., Страдецький Р.В. Польові мобілізації 1943-1944 рр. в Україні (на прикладі Черкащини)	46
✓ Кожухар О.І. Інтеграція Чехії і Словаччини до Європейського Союзу	62
✓ Барасв В.М., Черновол Л.І. Форма правління: проблеми класифікації та визначення змісту.....	75
✓ Подлесная Л.С. К вопросу о соотношении глобального и национального	92
✓ Лук'яненко І.В. Проблема походження типу «козацька шабля»	103
✓ Журба Л. В. Методика розробки проблемних задач з новітньої історії	109
✓ Лоштун О.Б., Бубир В.О. Історичний веб-квест як вид проектної діяльності учнів	119
✓ Лук'яненко І.В. Специфіка застосування ІТК на уроках історії	125
✓ Звєгінцева І. О. Психолого-педагогічні умови використання інноваційних технологій на уроках історії	132
Відомості про авторів	142

МАК Т.Ф.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 94(4) "04/14":378.4

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УНІВЕРСИТЕТИ ЯК ПОРОЖДЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ

Розглядається взаємозв'язок появи у надрах феодальної системи категорії середньовічних городян і університетів.

Ключові слова: феодализм, середньовічне місто, університет

Рассматривается взаимосвязь появления в недрах феодальной системы категории средневековых горожан и университетов.

Ключевые слова: феодализм, средневековый город, университет

The issue is the correlation of emerging of medieval townsfolk category and universities within feudal system.

Keywords: feudalism, burg, university.

Раннє середньовіччя - один з найбільш складних періодів в історії західно-європейського феодалізму і за змістом соціальних процесів, і за формами, в яких вони відбувалися. Основу процесу феодалізації складало утворення великої земельної власності та класу феодально-залежного селянства. Логічним завершенням феодалізації можна вважати утворення феодальної вотчини з усіма притаманними їй характерними особливостями. В деяких регіонах цей процес був близький до завершення вже в IX-X ст., в той час як в Англії, Німеччині, Скандинавії він тривав до XI-XII ст. Можна вважати, що до кінця періоду раннього середньовіччя на території Західної Європи в основних рисах склалась система феодальних економічних та соціальних відносин. На перший погляд парадоксально, але А.Я. Гуревич стверджував, що визначення феодалізму – неможливе. Інакше закривається можливість дізнатись про особливості його прояву в різних частинах Європи, поставити нові питання з метою виявлення нових ступенів зв'язків в середині системи [4, с.282]. І це не означає, що відсутнє розуміння про сутність явища. Це тільки дозволяє ще більше усвідомити, як працювала модель в історичному контексті. Саме тому і виникають нові спроби оцінити наслідки взаємодії елементів системи.

Стародавні цивілізації взаємодіяли з багатьма племенами, в оточенні яких вони знаходились. Сусіди використовували різні форми контактів. Вони воювали один з одним, вступали в союзи, торгували, і хоча дуже часто просто винищували один одного, але всі ці форми разом сприяли кращому розумінню, взаємовпливу один на одного. На крайцях цивілізованого світу народжувались нові цивілізації, які сприймали досягнення та успіхи попередніх. І в них ці процеси йшли швидше: вони заощаджували історичний час, їм не потрібно було повторювати тисячолітній шлях своїх попередників. Середньовічна цивілізація Західної Європи зародилась саме на периферії потужної Римської, що суттєво вплинуло на подальший історичний розвиток германських племен, які на початку н.е. населяли північну Європу. Поняття приватної власності, правового поля – саме ті цінності, які серед інших були сприйняті германцями і дозволили їм в результаті синтезного розвитку сформувати свою систему стосунків, яку ми і називаємо феодальною, і яка як система дозволила зробити наступні кроки в результативному розвитку.

Кількість виробленого продукту в процесі ствердження феодальної системи (VIII – X ст.) збільшується; вже в умовах вотчини з'являється можливість відокремлення ремісників від землеробів, і, врешті решт, виникають окремі поселення ремісників – середньовічні міста. Отже, поява зацікавленого власника як наслідок розвитку феодальних стосунків, в основі формування яких в свою чергу розвиток приватної власності на землю – таким є ланцюжок, що приводить до появи нової фігури середньовічного суспільства – середньовічного городянина. Як явище місто швидко стає центром ремесла та обміну, починає суттєво впливати на економіку, політику, духовне життя суспільства. Дискусії щодо сутності середньовічного міста, характеру його виробництва почались ще у радянській історіографії 60-х років і тривають у пострадянській час (поява багатотомного наукового видання «Город в средневековой цивилизации Западной Европы» - пряме свідчення важливості проблематики) [2, с.12-13].

Завершення процесу формування феодальних стосунків означало перехід до феодального розподілу праці, а це відбивалось у функціональній спеціалізації членів суспільства. Духовенство створює важливе поняття – поняття стабільності суспі-

льної споруди. Перебрати на себе інші функції - неможливо, селянин міг бути тільки землеробом, рицар – воїном, клірик – духовною особою. «Порядок, припис: Господь, творячи людей, відвів для кожного його місце в ситуації, яка надає йому певних прав і яка визначає певну функцію в поступальному будівництві царства Божого. І ніщо не виходить з цього стану», - констатує Ж. Дюбі, пояснюючи умови появи середньовічної схеми [5, с. 35]. У селян ще внаслідок бенефіційної реформи у Франкській державі було відібрано військові повноваження, з закріпленням функціональних повноважень всіх категорій у сформованій системі коло суспільних інтересів звужувалось. Але водночас це створювало умови для більш інтенсивної діяльності на цьому означеному полі. Духовенство демонструвало ці можливості достатньо результативно – церква стала не тільки пропагандистом християнства, але і формулювала відповіді на багато питань, що виникали в середньовічному суспільстві. В той же час працею селян створено той самий продукт, що дозволив перейти до розподілу праці спочатку в самій вотчині, а потім і за її межами. Таким чином, прикутість людини до її соціальної ролі в певний проміжок часу обмежувала її певними рамками, але створювала умови для більш ефективної праці в цих межах. І поява категорії середньовічних городян це водночас результат розвитку вотчини (праця в своїх стратах феодалів, селян, кліриків) і поява того продукту, який приведе до зміни всієї системи, яку називають феодальною. Тому що городянин поєднав в своїй особі прагнення не тільки якісної фізичної праці, але й активної розумової діяльності. До тих пір ці обов'язки були функціонально розподілені.

Населення міст, яке поривало з традиціоналістською общинною свідомістю, яке не могло скористатись досвідом пращурів в своєму повсякденному житті, потребувало дослідного знання. Буржуазія, в силу того, як вона займалась лихварськими, банківськими справами потребувала чималих знань з природознавчих наук, математики; оформлення угод потребувало юридичних знань. При цьому бюргери починають підтримувати людей розумової праці, послуг яких потребували – юристів, лікарів, вчителів. Отже, завдяки зусиллям бюргерства, саме з XII ст. шкіль стає все більше [6, с. 186]. Європа «початкових» і «серед-

ніх» шкіл заклала основну базу європейської освіти. Але найвражаючим досягненням, що поклато початок традиції, що живе і до сьогодні, стала поява «вищих» шкіл – університетів. Отже, з розвитком міст пов'язана поява важливого суспільного явища. Воно передусім, начебто, торкається інтелектуального життя середньовічної Європи. Але оскільки породжене воно запитамі нового суспільного стану, який відігравав все більш значну роль, явище це – середньовічні університети – також стало багатозначним.

Школи, які могли б задовольнити потреби міського населення в різноманітних знаннях поступово зростають, і на базі особливо відомих на той час (наприкінці XI – у XII ст..) утворюються університети. Найдавнішими в середньовічній Європі визнаються Болонський (кінець XI ст..) і Паризький (XII ст..). Більшість університетів виникає та посилюється в Італії в XIII та XIV століттях по мірі того, як суспільство починає відчувати потребу до знань. Самі університети мали бажання вести свій початок від легендарних королів. Так, переповідали, що Парижський університет було засновано Карлом Великим, Кембриджський – королем Артуром, а Оксфордський – королем Альфредом. Сучасні університети не наважуються вести відлік часу свого існування раніше XII ст.. (виходячи з дат на найдавніших документах, що видавались в цих застановах) [8, с. 544].

Соціальні стосунки у феодальному суспільстві можна підрозділити на декілька типів. По-перше, це стосунки панування і підпорядкування між землевласниками і залежними селянами, це антогоністичні стосунки. По-друге, це стосунки покровительства і служби, обміну послугами між представниками різних категорій в пануючому класі, це васалітет, сеньйоральне панування. По-третє, це стосунки взаємодопомоги членів корпоративних і обцинних груп. «Неважко помітити, що якщо перший і другий типи феодальних стосунків утворюють систему «вертикальних» суспільних зв'язків (панування і підпорядкування), то третій тип характеризується превалюванням «горизонтальних» соціальних зв'язків (членство в общині, цеху, гільдії, прошарку, союзі і т.і.), в тій чи іншій мірі переплетених зі зв'язками «вертикальними» [4, с. 283]. Першопочатково словом *universitas* називали будь-які спільноти людей, що пов'язані взаємною прися-

гою, корпоративний вид об'єднання людей, для яких характерними були горизонтальні зв'язки. Ці зв'язки характеризували стосунки, що були засновані не на пануванні і підпорядкованості (вертикальні зв'язки), а саме корпоративні, горизонтальні зв'язки людей [8, с. 544]. *Universitas* спочатку називалась і вся міська комуна, і інші корпорації, але ця назва - *universitas* – закріпилась саме за корпораціями викладачів та студентів.

Як і інші середньовічні утворення, університети виникали з метою захисту інтересів спільноти, для підтримання злагоди всередині цієї організації. Але нерідкістю була і необхідність захисту ззовні. З проблемою перебування молодих людей, що скупчувались у місті, було пов'язано чимало складнощів, тому городяни як могли, захищали свій спокій. В свою чергу, студенти і магістри об'єднувались з тим, щоб захиститись і шукали покровительства папи, короля чи імператора. Так, у 1158 р. у відповідь на скарги болонських студентів імператор Фрідріх I Барбаросса прихистив їх, передав під особливу юрисдикцію місцевого єпископа. «Маючи постійну опіку про всіх учнів, котрі мандрують заради отримання знань, і особливо турбуючися про професорів божественного і священного права, ми, за нашим благочестям, даруємо їм милість. Щоб як самі вони, так і їхні посланці у повній безпеці мандрували до місць, де вони вдосконалюються в науках, і спокійно там проживали» [3, с.613]. Враховуючи, що це XII ст., особливо вражають наступні слова можновладця: «Оскільки ми вважаємо, що добрі діяння заслуговують нашого схвалення і покровительства, ми з особливою любов'ю будемо захищати всіх тих, чиєю вченістю прикрашається світ...» [3, с.613]. Акценти розставляються досить чітко: «І хто не відчуває до них жалю, якщо з любові до науки вони стають вигнанцями, виснажують себе, змінивши багатство на бідність, ризикують своїм життям і, що особливо прикро, від нікчемних людей часто зазнають без усякої причини тілесних ушкоджень» [3 с.613]. У 1200 р. подібну грамоту видав парижським студентам і магістрам французький король Філіп II Август. В ній зокрема зазначено: «...На майбутнє ми за порадою наших людей заради безпеки школярів ухвалили таке рішення: всі громадяни Парижа повинні скласти присягу, що даватимуть показання свідків з метою встановлення істини, коли вони побачать, що яко-

му-небудь школяру завдано збитків світською особою. І ніхто не повинен ухилятися від цього» [7, с. 614]. Обидва університети вважають роки, коли були надані вищезгадані грамоти, роками заснування закладів, саме тому ці університети і вважаються найстарішими в Європі, хоча легенди про їх заснування, пов'язані з історичними особистостями, теж продовжують своє життя.

Не всім старим освітнім центрам вдалось перетворитись на університети. В Шартрі, Лані, Салерно старі школи занепадають. А от як раз Париж, Болонья, Оксфорд, Монпельє є прикладами, коли освітні заклади переростають в університети.

Щодо статутів, що регламентували внутрішнє життя університетів, то існувало дві прабатьківщини появи документів, що зумовлювало формування систем – Болонська і Парижська. Остання була більш поширеною. Освіта зазвичай починалась з 15 років. Тривала протягом семи років, рідше п'яти. Прослухавши певну кількість курсів на факультеті «вільних мистецтв» (артистичному), студент отримував ступень бакалавра, а потім і магістра мистецтв. Магістр отримував право викладання, але міг і продовжити навчання на одному з вищих факультетів. Таким міг бути медичинський, юридичний, теологічний. Фінансувала навчання головним чином родина студента. Основні статті розходів це книги, проживання, харчування.

Викладання було подібним в більшості університетів. З ранку читались лекції, це було читанням книг вголос. Обов'язково виокремлювалась проблема, тема розбивалась на підпитання. Ввечері уже інші викладачі на лекції повертались до теми, наголошували на основних питаннях. Щотижня влаштовувались диспути, до яких залучались всі бажаючі. Спочатку в університетах існувало тільки три кафедри: церковного та громадянського права та лікарської науки; з часом ще з'явилися професури риторики, філософії та астрономії [1, с. 201].

Поступово університети формували особливий тип свідомості, носії якої все більше виявляли схильність до високої самооцінки, все це базувалось на ціннісній системі, що об'єднувала всі університети. Саме університети сприяли формуванню концепції істинної шляхетності. Оголошувалось, що філософи є найповажними серед людей, оскільки освіта додає їм

не тільки знань, але і добродетелі, перетворюючи освічених на істинно шляхетних, що перевершують шляхетних за народженням, перевершують тих, хто походить з знатного роду. Університети, таким чином, поступово посилювали свій вплив на все суспільство.

Отже, розвиток міст, особливо в Італії, привів до утворення нового прошарку населення. Великі кошти і знання, які набували представники цього класу давали можливість оцінити культурні коштовності, зусилля людей розумової праці. З цим пов'язано виникнення нової концепції істинної шляхетності як результату зусиль особистості, його особистісна якість, а не ознака родовитості. Поруч з поняттям шляхетність крові, що виникає в Західній Європі в середньовіччя, виникає поняття шляхетності характеру, поведінки, шляхетність як людська добродетель. Це стане ще однією значною цінністю європейської цивілізації [6, с. 88]. Тобто кожний з тих, хто населяв місто, особисто прагнув і досягав результату, який він сам запрограмував, докладаючи при цьому чимало зусиль, і не тільки в сфері виробництва, що було головною функцією міст при їх появі, а й в розумовій сфері. Чим більше накопичувалось знань в суспільній свідомості, тим більше була в них потреба, і розширення світогляду за цих умов неминуче. Отже, викликаються до життя не тільки нові види діяльності людини, а і в кожній людині відкриваються прояви різнобічних здібностей, інколи в досить різних сферах. І хоча становлення університетів відбувалось не без суперечностей з тим, середовищем, яке їх породило, а саме з населенням середньовічних міст, потреби в цій категорії соціуму перевершила всі незручності, які прийшлося витримувати на етапі становлення університетської системи освіти в Західній Європі.

Список використаних джерел та літератури

1. Буркгардт Я. Культура Італії в епоху Відродження / Якоб Буркгардт : [перевод с нем. С.Бриллианта]. – Смоленск : Русич, 2002. – 448 с.
2. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т.І. Феномен средневекового урбанизма / Отв. ред. докт. ист. наук А.А. Сванидзе. – М.: Наука, 1999. – 390 с.

3. Грамота Фрідріха I Барбаросси учням і вчителям болонських шкіл (1158 р.) // Історія західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія [упорядник М.О. Рудь]: навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С. 612-613.
4. Гуревич А.Я. Начало феодализма в Европе // Гуревич Арон Яковлевич. Избранные труды : в 2-х т. - М – СПб: Университетская книга, 1999. – Т.1. – 350 с.
5. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980-1420 років / Жорж Дюбі: [перекл..з франц. Г.Філіпчука та З.Борисюк]. - К.: Юніверс, 2003. – 320 с.
6. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / Жак Ле Гофф : [перевод с фр. А.И.Поповой. Предисловие А.О.Чубарьян]. – СПб, «Александрия», 2008. – 398 с.
7. Привілей короля Франції Філіппа II авнуста Паризьким школярам (1200 р.) // Історія західноєвропейського Середньовіччя: Хрестоматія [упорядник М.О. Рудь]: навч. посібник. – К.: Либідь, 2005. – С. 614-615.
8. Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я. Гуревича. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 632 с.

УДК 93(470)(092)

**АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ЛАППО-ДАНИЛЕВСКИЙ
(к 150-летию ученого)**

В статье предпринимается попытка познакомить читателя с творческим наследием выдающегося русского историка конца XIX – начала XX в., нашим земляком А.С. Лаппо-Данилевским.

Ключевые слова: наука, историография, археография.

У статті робиться спроба познайомити читача з творчим спадком видатного російського історика кінця XIX – початку XX ст., нашим земляком О.С. Лаппо-Данилевським.

Ключові слова: наука, історіографія, археографія.

In the article restricting the science legacy of great russian historian and our countryman O.S. Lappo-Danilevskiy.

Keywords: science, historiography, archeography.

Имя Александра Сергеевича Лаппо-Данилевского (1863-1919) хорошо известно в науке. Он по праву считается одним из основоположников петербургской – ленинградской школы историков, выдающимся философом и методологом. История, историография, теоретическое источниковедение, дипломатика, археография, социология, философия, история и методология науки – это далеко не полный перечень направлений научной деятельности А.С. Лаппо-Данилевского, в каждом из которых он достиг столь весомых результатов, что многие из них остаются, по мнению биографов ученого, "непревзойденными и по сей день" [6, с. 107]. Однако за именем в науке стоят книги, а за книгами – конкретный человек, его жизнь и судьба.

Об А.С. Лаппо-Данилевском написано немало. Еще в 1916 г., в связи с двадцатилетием научной деятельности ученики и коллеги издали сборник статей, посвященный его творчеству [3, с. 149]. Однако особый интерес к его наследию и вкладу в науку проявился в первые годы после смерти ученого. В 1920 г. вышел сборник "Памяти академика Лаппо-Данилевского" и в 1922 г. монография его ученика А.Е. Преснякова "Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский". Ученики и коллеги И.М. Гревс,

С.Ф. Ольденбург, Н.И. Кареев, Б.А. Романов, А.И. Веретенников, Л.П. Карсавин, С.Н. Валк, А.И. Андреев, С.Н. Чернов и другие [7, с. 104-105] представили все аспекты его научного творчества, педагогической и общественной деятельности. Они подчеркивали его особый вклад в разработку теоретических вопросов исторического познания.

Советская историография игнорировала заслуги А.С. Лаппо-Данилевского в разработке теоретических проблем. Его неокантианская позиция в подходе к изучению истории считалась ограниченной, свидетельствующей о кризисе либерально-буржуазной историографии в конце XIX – начале XX в. С 1980-х годов в связи с повышенным вниманием к теоретическим и методологическим проблемам увеличился и интерес к творчеству А.С. Лаппо-Данилевского. Среди историков, способствовавших восстановлению объективной оценки наследия ученого, в том числе его теоретических изысканий, были С.О. Шмидт, Л.Н. Хмылев, А.Л. Шапиро.

В 1990-е годы историческая наука признала его заслуги в области разработки методологических проблем и методов исторического познания и многие из его положений стали входить в практику исследовательской работы ученых. Предприняты попытки серьезно обобщить и критически пересмотреть все, что написано о А.С. Лаппо-Данилевском. В качестве примера можно привести "Приложение" к книге А.В. Малинова и С.Н. Погодина "Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ", содержащее "Обзор работ, посвященных А.С. Лаппо-Данилевскому", "Библиографию основных работ об А.С. Лаппо-Данилевском", "Список трудов А.С. Данилевского" [1, с. 236-283] и обстоятельную историографическую статью Е.А. Ростовцева "Наследие А.С. Лаппо-Данилевского в отечественной науке" [4, с. 99-143]. Названные историографические очерки позволяют получить более отчетливое представление и о А.С. Лаппо-Данилевском, и о том, что сделано для изучения его творчества, но еще и о перспективах дальнейшего исследования как взглядов выдающегося ученого, так и философских и исторических проблем, им затронутых.

Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский родился 15(27) января 1863 г. в имении Удачное, села Мало-Софиевка Гуляйпольской волости Верхнеднепровского уезда Екатеринославской

губернии, в родовитой дворянской семье. Его отец Сергей Александрович Лаппо-Данилевский – гвардии штаб-ротмистр – неоднократно избирался предводителем дворянства Верхнеднепровского уезда. Мать Надежда Федоровна (урожденная Чуйкевич) происходила из старинного малороссийского рода Черниговской губернии и отличалась тонким умом и мягким характером. Благодаря ей будущий ученый получил хорошее домашнее образование, основанное на любви к чтению, иностранным языкам, математике, гуманитарным дисциплинам, в том числе истории. От матери, прекрасной пианистки, он унаследовал музыкальные способности, хорошо играл на фортепьяно, а позже достиг в этом искусстве большого совершенства, был знатоком и серьезным ценителем музыки. Одно время он даже сочинял музыку [3, с. 150-151].

Около двух лет семья Лаппо-Данилевских провела в Швейцарии, а в 1873 г. переехала в Симферополь, где отец будущего ученого получил должность вице-губернатора Таврической губернии. В том же году Александр Сергеевич поступил в первый класс Симферопольской классической гимназии, в стенах которой был лучшим учеником. Уже тогда, по мнению биографов, обнаружились научные интересы и стремления юного гимназиста, которые проявились на занятиях и в так называемых литературных беседах [6, с. 108; 5, с. 99].

В гимназические годы А.С. Лаппо-Данилевский начал заниматься философией. В своей автобиографической заметке он писал, что по популярному труду К. Льюиса "История философии" познакомился с системами О. Конта и Д. Милля, а под влиянием Э. Тейлора, Г. Спенсера и Дж. Грота стал увлекаться первобытной культурой и античным миром [3, с. 151]. В круг его чтения входили произведения Платона, Аристотеля, Цицерона, Сенеки, Монтескье, Вольтера, Канта, Макиавелли, Гизо, Карлейля. Страницы юношеского дневника историка испещрены заметками на латыни, греческом и французском языках, лаконично и точно определяющими его credo в жизни и науке. "Есть два понятия, которые для меня особенно дороги, – писал А.С. Лаппо-Данилевский, – понятие истины и понятие правды. Под истиной я разумею логическую мысль, мысль строгую, бесстрастную, безмятежную, но и безнадежную... Под правдой я

разумею... нравственное чувство, то чувство, благодаря которому каждый из нас радуется чужой радостью, скорбит чужой печалью, то чувство, благодаря которому оно не только рассматривает свою жизнь как субъективное патологическое явление, не только возвышается до объективного ее изучения, но участвует в окружающей его жизни..." [6, с. 108-109].

Отрочество и юность будущего ученого прошли в напряженной духовной работе. Раннее самоопределение в выборе пути, устойчивый круг интересов, в центре которого искание ответов на "вечные" вопросы бытия – таковы характерные черты молодого А.С. Лаппо-Данилевского. Аристократическая среда не оставила в нем никаких барских черт – ни чванства, ни презрительного отношения к народу, ни празднолюбия, культа развлечений, распущенности, легкомыслия. От дворянского воспитания, по воспоминаниям современников, друзей и коллег, остались, пожалуй, некоторая внешняя чопорность, педантическая чистоплотность, корректность и, конечно, хорошее знание иностранных языков, а также знакомство с Европой, огромная тяга к культуре, стремление к образованию [3, с. 151].

В 1882 г. А.С. Лаппо-Данилевский, закончив курс гимназии с золотой медалью, поступил в Санкт-Петербургский университет на историко-филологический факультет, где проявил себя необыкновенно добросовестным студентом. Успеху в исследованиях по истории способствовал широкий общенаучный кругозор. А.С. Лаппо-Данилевский изучал не только исторические, юридические и экономические науки, но также физику, химию, астрономию. Самостоятельно проштудировал полный курс математического факультета – в его архиве сохранились рукописи по теории вероятности, дифференциальному исчислению [1, с. 17]. А.С. Лаппо-Данилевский поражал своими знаниями не только однокурсников, но и профессоров.

В студенческом научно-литературном обществе он встретил своих единомышленников по науке и общественной деятельности, будущих академиков В.И. Вернадского, С.Ф. Ольденбурга, М.А. Дьяконова и др. Определившийся в университете круг общения оставался фактически неизменным на протяжении всей жизни ученого.

В студенческие годы отчетливо проявилась и его политическая индифферентность. Увлечению революционными идеями, свойственному молодежи 80-х годов XIX в., А.С. Лаппо-Данилевский предпочел участие в студенческом научно-литературном обществе, которое противопоставило научную работу "как карьеризму, так и преждевременному политиканству и революционерству" [3, с. 151].

Конец 1880-х годов стал для А.С. Лаппо-Данилевского периодом напряженного научного творчества и одновременно глубокой рефлексии, связанной с определением им своего места в науке. В письме В.И. Вернадскому он так сформулировал научные цели "трех периодов" жизни: "Первый посвящая специальности, второй – кругу знаний, однородных с моею специальностью (наукам общественным), третий – знанию вообще. Этим делением я не рассекаю своей умственной жизни на три бессвязные части, а рассматриваю ее как союз трех родов знания, которые со статической точки зрения представляю себе в виде трех концентрических кругов, а с динамической – в виде трех обратно пропорциональных прогрессий" [6, с. 109].

После окончания университета в 1886 г., где А.С. Лаппо-Данилевский учился у крупнейших русских историков К.Н. Бестужева-Рюмина, В.Г. Василевского, В.И. Сергеевича и др., ему предложили остаться при университете для подготовки к профессорскому званию. Научным руководителем его магистерской диссертации стал Е.Е. Замысловский, любимый исторический период которого – XVII век – был исследован А.С. Лаппо-Данилевским с точки зрения организации прямого обложения населения. Оппоненты А.С. Лаппо-Данилевского на магистерском диспуте 10 мая 1890 г. – известные историки Н.И. Кареев и С.Ф. Платонов – высоко оценили его исследование, опубликованное отдельной книгой под названием "Организация прямого обложения в Московском государстве со времен Смуты до эпохи преобразований" (СПб., 1980) [6, с. 109]. После успешной защиты молодой преподаватель начал чтение лекций по русской истории в звании приват-доцента в Петербургском университете, а также в Историко-филологическом институте, где он в 1891 г. был избран экстраординарным, а в октябре 1918 г. – сверхштат-профессором Петроградского университета.

Одновременно он преподавал специальный курс по истории первобытной культуры человека в частной гимназии Л.С. Таганцевой [5, с. 100-101].

С середины 90-х годов XIX в. А.С. Лаппо-Данилевский стал читать в университете курсы по теории социальных и исторических наук: "Основные принципы обществоведения", "Систематика социальных явлений разных порядков", "Введение в историю". На семинарских занятиях по этим курсам молодой преподаватель разбирал важнейшие социологические и исторические проблемы, причинно-следственные связи, случайности, ценности и эволюцию. Однако, ведущее место в его преподавании заняли теория и методология исторической науки. С 1894 г. он вел практические занятия по проблемам: "Методы изучения источников и явлений русской истории", "Систематика социальных явлений разных порядков", которые были далекими от обычной учебной работы и требовали повышенной подготовки студентов.

Чтения А.С. Лаппо-Данилевского в 1894-1895 гг. представляли беседы "по основным принципам обществоведения в небольшом кружке сверстников и младших товарищей по факультету". Сложность восприятия этих курсов состояла еще в том, как замечают биографы ученого, что в этот период А.С. Лаппо-Данилевский увлекался символизацией философских, исторических идей и графическим изображением всевозможных процессов. Студенческая аудитория не была готова к восприятию подобных курсов, поэтому часто лекции читались для одного-двух студентов. Первые методологические курсы строились на основе позитивистской методологии, труды О. Конта и Д.С. Милля рекомендовались студентам в качестве основных пособий [2, с. 9]. По каждому вопросу А.С. Лаппо-Данилевский давал обстоятельное введение в виде историко-философского или "систематического" очерка".

С осени 1903 г. А.С. Лаппо-Данилевский начал вести практические занятия по дипломатике, к которой он применил некоторые категории общего источниковедения, тем самым создав русскую школу дипломатики частных актов. Вокруг А.С. Лаппо-Данилевского объединилась группа студентов. Образовался кружок, ставивший своей целью составление каталога напеча-

танных актов от допетровской Руси до начала XVIII века [4, с. 107-108]. Занятия кружка проходили на квартире А.С. Лаппо-Данилевского один раз в неделю. Составление каталога потребовало внимательного анализа каждой разновидности актов. В результате было дано научное определение всех важнейших их видов, что явилось заметным шагом в развитии российской дипломатики. В 1905 г. А.С. Лаппо-Данилевский пришел к выводу о необходимости распределить акты по их разновидностям. Работа над каталогом продолжалась и после смерти ученого. Но, к сожалению, большая часть каталога погибла во время блокады Ленинграда и лишь отрывок его был напечатан в 1936 г. [7, с. 188-189]. Научный кружок и семинары способствовали сближению смежных наук, совместной разработке новых проблем, переходу к созданию исследовательских коллективов, объединенных вокруг научного руководителя и выполняющих совместные исследования.

Как отмечал один из учеников А.С. Лаппо-Данилевского В.И. Веретенников: "Ученики Александра Сергеевича никогда не были рабами его ученой мысли, а всегда были свободными питомцами ее" [3, с. 153]. Лаппо-Данилевский, по воспоминаниям его учеников, не был блестящим лектором, не собирал больших аудиторий. Восприятие его лекций было нелегким делом, но они всегда были в высшей степени содержательными, отличались обилием идей. Перед аудиторией разворачивалась целостная картина научного поиска. Лектор не давал своим слушателям готовых, точных и красиво построенных мыслей-построений, а заставлял студентов совместно с ним их моделировать. Преподавательский дар А.С. Лаппо-Данилевского ярко раскрывался на его семинарских занятиях, на которых студенты учились научно мыслить и правильно излагать свои мысли. "Он говорил, как пишет, заботясь о внутренней стройности, строгости и четкости мысли и всего меньше – об ее внешней красоте" [5, с. 102]. Требования к студентам были у него очень высокие.

Б.Д. Греков описывал знаменитые "пятничные беседы" в доме ученого: "Это был день, когда Александр Сергеевич сидел после своего обеда дома, и когда всякий желающий мог к нему прийти просто ли повидать его или же по какому-либо делу. Тут вы могли встретить и студента, и приехавшего из-за границы

иностранный ученый, и начинающего приват-доцента, и просто любителя-ученого; историки и словесники, и философы все находили в беседе с Александром Сергеевичем решение своих сомнений, отводили здесь душу, потому что все они знали, что почти нет вопроса, над которым бы Александр Сергеевич уже не думал, и где не было бы у него своего мнения" [3, с. 153].

"В университет пришла крупная научно-исследовательская сила" – так А.Е. Пресняков характеризовал деятельность А.С. Лаппо-Данилевского. Но, как отмечают исследователи его творчества, Александр Сергеевич никогда не искал живого общения и личного сближения. Он был склонен к упорному самостоятельному кабинетному труду. Увлечение теоретическими проблемами обществознания и истории ставило его в обособленное положение. Самостоятельность мышления и подчеркнутая аристократическая независимость А.С. Лаппо-Данилевского привели к тому, что по выражению того же А.Е. Преснякова, он казался среди деятелей русской историографии человеком иной культуры и стал вне основных "школьных" направлений в деятельности факультета [2, с. 9].

В 1899 г. в возрасте 36 лет А.С. Лаппо-Данилевский был избран в действительные члены Академии наук в звании адъюнкта, с апреля 1902 г. он становится экстраординарным, а с февраля 1905 г. ординарным академиком [3, с. 152]. Став членом Академии, А.С. Лаппо-Данилевский, прежде всего, подготовил к печати незаконченные труды своего предшественника по историко-филологическому отделению – А.А. Куника. Одновременно он разработал "План издания архивных документов XVI-XVIII веков", непосредственно реализовавшийся после многолетней работы в издании первого тома "Сборника грамот Коллегии экономики", ставшей образцом публикации документов подобного рода [7, с. 171]. А.С. Лаппо-Данилевский по поручению Академии принял самое активное участие в издании сборников "Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси", "Россия и Италия", "Памятники дипломатических и культурных сношений России и Италии", участвовал в подготовке к изданию сочинений, писем и бумаг М.М. Сперанского, а также "Писем и бумаг Петра Великого". Наряду со "Сборником грамот Коллегии экономики" он стал инициатором издания "Памятников старины русского законодательства XVII-XVIII вв." [3, с. 154].

А.С. Лаппо-Данилевскому приходилось много заниматься научно-организационной работой. Его неутомимой деятельности во многом обязано развитие архивного дела в России, подготовка проведения IV Международного исторического съезда в Петербурге, организация многотомного издания "История России" на английском языке и сборника очерков "Русская наука" – на русском и французском языках [6, с. 110]. А.С. Лаппо-Данилевский многократно представлял русскую науку на международных симпозиумах (в 1903, 1908, 1913 гг.), на собраниях Международного союза Академий (в 1910, 1913 гг.). Он был членом Международного Социологического института. После образования в 1916 г. Российского Социологического общества им. М.М. Ковалевского А.С. Лаппо-Данилевский стал его первым председателем. В том же 1916 г. ученый был избран в члены Русского Исторического общества и секретарем состоявшей при обществе особой комиссии по сохранению местных архивных материалов. В 1917 г. он был избран председателем Подкомиссии по предложенному им изданию сборника "Русская наука" [7, с. 208], а в марте того же года стал организатором "Союза архивных деятелей". Союз наметил ряд задач по разработке принципов и методов архивоведения, составил программу издания трудов справочного и научного характера, а также проведения курсов и лекций по теории и практике архивного дела. А.С. Лаппо-Данилевский был председателем межведомственного совещания по вопросу о положении губернских ученых архивных комиссий. В этом качестве он руководил охраной материалов и эвакуацией архивов из Петрограда [3, с. 157].

А.С. Лаппо-Данилевский был далек от непосредственного участия в общественно-политической жизни. Однако 1905 год стал переломным в этом отношении. И.М. Гревс писал, что не терпевший политики Александр Сергеевич тем не менее "считал долгом отдавать дань служению родине и народу... Скрепя сердце, он принял избрание в Государственный совет во время Первой Думы" (1906 г.) в качестве представителя от Академии наук и университетов. Но уже в мае того же года в письме к А.А. Шахматову проскальзывает его пессимизм в отношении своей деятельности в Государственном совете, где, по его мнению, все время уходит на разного рода пустые дебаты [2, с. 12-

13]. Незадолго до закрытия первой сессии Государственного совета (8 июля 1906 г.) он вышел из его состава.

А.С. Лаппо-Данилевский был членом кадетской партии. После Февральской революции 1917 г. он входил в комиссию Ф.Ф. Кокошкина по выработке избирательного закона в Учредительное собрание. По свидетельству И.М. Гревса, Александру Сергеевичу "хотелось поддержать благородный опыт Временного правительства, спасти родину и ее честь, сохранить культуру, организуя свободу" [3, с. 157]. Однако по складу своего характера ученому была чужда политическая деятельность.

"Пролетарскую" революцию 1917 г. А.С. Лаппо-Данилевский категорически не принял, но продолжал активно работать [5, с. 104]. В 1918 г. он участвовал в организации реформы архивного дела, готовил проект закона об охране памятников старины и искусства, выступил с предложением основать институт социологии, оставаясь при этом членом многих научных обществ, комиссий, союзов, организаций. Напряженный труд, голод и лишения подорвали здоровье ученого. В начале 1919 г. он перенес серьезную операцию, благодаря которой должно было бы наступить выздоровление. Академик С.Ф. Ольденбург сообщал В.И. Вернадскому в Киев: "Я надеялся до последней минуты, а за три дня до смерти мы все (и врачи) думали, что он уже поправился. Гной попал в спинной мозг и уже все было потеряно". А.С. Лаппо-Данилевский скончался 7 февраля 1919 г. "Сколько осталось у него начатого и недоделанного, что кроме него никто не сможет доделать, — продолжал в том же письме С.Ф. Ольденбург. — Что возможно, над тем поработают ученики, которые трогательно относились к нему во время болезни, относятся и теперь" [6, с. 110].

Обобщая, можно сказать, что для одних ученых наука — профессиональное занятие, для других — возвышенное удовольствие и для очень немногих — вся жизнь. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский принадлежал к числу последних. Он жил для науки и в науке искал и находил смысл своей жизни. Его научное наследие как в области изучения истории, так и в области исследования философских проблем изучено и оценено еще далеко не полностью, и, следовательно, его имя еще не открыто до конца.

Список использованных источников и литературы

1. Малинов А.В. Александр Лаппо-Данилевский: историк и философ / Алексей Валерьевич Малинов, Сергей Николаевич Погодин. – СПб.: Изд-во С-Петербур. ун-та, 2001.
2. Погодин С.Н. Академик Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский: Вступ. статья / Сергей Николаевич Погодин, Алексей Валерьевич Малинов // Лаппо-Данилевский А.С. Очерк русской дипломатики частных актов. – СПб.: Изд-во "Северная звезда", 2007. – С. 7-29.
3. Погодин С.Н. Творческое наследие А.С. Лаппо-Данилевского / Сергей Николаевич Погодин // Вопросы истории. – 2002. – № 5. – С. 149-160.
4. Ростовцев Е.А. Наследие А.С. Лаппо-Данилевского в отечественной науке / Евгений Анатольевич Ростовцев // Историческая наука и методология истории в России XX века: К 140-летию со дня рождения академика А.С. Лаппо-Данилевского. Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории. Вып. 1 / Отв. ред. А.В. Малинов. – СПб.: Изд-во "Северная звезда", 2003. – С. 99-142.
5. Рум'янцева М.Ф. Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський / Марина Федорівна Рум'янцева // На землі, на рідній... Легенди та перекази Криворіжжя: Антологія / упоряд. Г. Гусейнов. - Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2011. – Кн. 6. – С. 99-117.
6. Сорокина М.Ю. Академик А.С. Лаппо-Данилевский и его "История политических идей в России XVIII века в связи с общим ходом развития ее культуры и политики" / Мария Юрьевна Сорокина // Вестник Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ). – 2003. – № 3. – С. 106-117.
7. Чирков С.В. А.С. Лаппо-Данилевский – археограф / С.В. Чирков // Историческая наука и методология истории в России XX века: К 140-летию со дня рождения академика А.С. Лаппо-Данилевского. Санкт-Петербургские чтения по теории, методологии и философии истории. Вып. 1 / Отв. ред. А.В. Малинов. – СПб.: Изд-во "Северная звезда", 2003. – С. 160-204.

ЯШИН В.О.,
кандидат історичних наук,
старший викладач

УДК 929:(=411.16)«1850/1905»

ПРОСОПОГРАФІЧНІ ТА БІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА (II пол. XIX – поч. XX ст.)

У цій статті робиться спроба підійти до постановки питання стосовно можливості проведення джерелознавчих досліджень у сфері біографістики та просопографії стосовно апологетів, ідеологів, фінансових донорів та провідників модернізаційних процесів у середовищі південноукраїнського єврейства у другій половині XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: просопографія, біографістика, євреї, південна Україна.

В этой статье делается попытка подойти к постановке вопроса о возможности проведения источниковедческих исследований в сфере биографистики и просопографии относительно апологетов, идеологов, финансовых доноров и лидеров модернизационных процессов в среде южноукраинского еврейства во второй половине XIX – начале XX столетия.

Ключевые слова: просопография, биографистика, евреи, южная Украина

The article is devoted to considering of possibility of problem of researches in the field of biography and prosopography as to apologists, ideologists of financial donors and leaders of south Ukrainian Jews at second half of XIX and beginning XX century.

Keywords: prosopography, biography, jews, South Ukraine

Терміни «просопографія» та «просопографічний метод» були практично запроваджені в історичній науці в XIX ст. на означення способу, «за допомогою якого досліджувалися особи і соціальні групи, створювалися колективні біографії» [1, с. 424]. Незважаючи на такий довгий час існування просопографії, ще й

дотепер дослідники наголошують, зокрема, на певній невизначеності власне терміну «просопографія», проблемах із відповідністю критеріям дисциплінарності, відсутності дисциплінарного інструментарію та занадто розгалужених міждисциплінарні зв'язках. Ба більше: серед науковців і досі точаться дискусії, чи має просопографія самостійний характер взагалі, чи є частиною біографістики, чи методикою, чи то навіть сукупністю методик, чи окремою дисципліною¹. Унаслідок такої невизначеності, та за слабкості, із зрозумілих історичних причин, вітчизняної просопографічної традиції, українські історики іноді вимушені йти шляхом запозичень² [3, с. 9, 19].

Утім, попри все, важко заперечувати ту істину, що людська особистість – головна діюча особа в історичному процесі. Тому деперсоніфікація історії має наслідком, за висловом С. Світленка, одного з піонерів модерної української просопографії, «опріснення» багатьох цікавих і динамічних сюжетів минушини» [2, с. 419]. На його думку, особливість просопографії «полягає у багатомірності персоналістичного аналізу історичних осіб, оскільки фокусує увагу на розмаїтті внутрішніх і зовнішніх характеристик діячів минулих часів». Також, відповідаючи на питання предметної локалізації науки, С. Світленко зауважує, що предметом просопографічного дослідження є антропологічний тип, мова, етно- і соціопсихологічні риси характеру, ментальність, етнічне і соціальне походження, родинні зв'язки, сімейний стан, віросповідання, підданство, місце народження та постійного проживання і здобуття освіти, професійна діяльність, службова кар'єра, участь у суспільно-політичному житті, різні сімейні обставини [2, с. 419].

Можливо, найменшою мірою у вітчизняній історичній науці охопленою біографічними дослідженнями залишається історія південноукраїнського єврейства. Між тим, доступний на сьогодні корпус архівних джерел дозволяє проводити джерелознавчі дослідження біографічного та просопографічного характеру в

¹ Подібні спори взагалі притаманні історичній науці і для істориків не є новими.

² Парадоксально, але, здається, саме цей методологічний релятивізм певною мірою розширює науковий потенціал просопографічного методу.

українській частині юдаїки. Декілька років тому на можливості і доцільності таких досліджень у сфері української юдаїки, в особистій науковій бесіді автору наголошував шановний проф. С. Світленко (Дніпропетровськ). Пізніше, вже на основі власних економних наукових розвідок, автор цієї статті також висловився стосовно можливості проведення комплексних біографічних і просопографічних досліджень відносно широкого кола осіб, тим чи іншим чином долучених до процесів модернізації єврейських громад південноукраїнських міст другої половини XIX ст.

Хто ж ці особи? Це апологети, ідеологи, фінансові донори та провідники модернізаційних процесів у середовищі південноукраїнського єврейства у другій половині XIX – на початку XX століття. Насамперед, ті, чиїми стараннями і чиїми матеріальними ресурсами здійснювалася така модернізація в економічній культурно-освітній та інституційній сферах [4, с. 207]. Абсолютна більшість з них належали до заможного прошарку суспільства, були лідерами єврейських громад краю та, як правило, мали власну прибуткову підприємницьку справу, яку не полишали. За родом занять це були середні чи великі єврейські підприємці (купці, банкіри), частина рабинів, національно-свідомі євреї з вищою освітою³ та єврейські інтелектуали⁴: адвокати, лікарі, а також єврейські літератори (письменники, публіцисти, журналісти тощо). Виглядає доцільним виокремити також прошарок, зокрема, окремих чиновників, громадських діячів, чиє ставлення до єврейства варіювало в межах від філосемітського до прихильно-прагматичного. Умовно можна було б назвати його «коло прихильників», або «коло співчуваючих» із перспективою подальшої диференціації цих груп.

Вирішуючи питання критерію віднесення персонажа до тієї чи іншої групи (адже багато хто з них виступав, одночасно

³ Отримання євреями вищої освіти було одним із перспективних шляхів індивідуальної емансипації. Унаслідок цього, вже на початок XX ст. сформувався доволі потужний прошарок національно-свідомих єврейських інтелектуалів, номінально дистанційованих від типового для єврейства підприємництва, що позиціонували себе в суспільстві, у першу чергу, як освічені фахівці і лише потім – як підприємці.

⁴ Далекі не всі інтелектуали мали на той час формальну вищу освіту (напр. Ш. Дубнов), але їхній внесок у єврейський рух незаперечний.

або хронологічно послідовно, у різних суспільних ролях: як підприємець, банкір, рабин тощо), ми вважали, що було б логічним відносити особу до тієї суспільної групи/прошарку, де ця особа автоперсоніфікувалася або ж у якій суспільній ролі виступала, здійснюючи визначальну, з точки зору історичних наслідків, історичного спадку, суспільну діяльність.

Таким чином, маємо можливість виокремити, поки що виключно в межах Катеринославської та Херсонської частини південноукраїнського регіону, окремі групи (можливо й підгрупи) та деякі персоналії в межах цих груп, що могли бути б охоплені просопографічними та біографічними дослідженнями.

1. Підприємці та/або банкіри: (а) місцеві: Г. та О. Когони, М. Бернштейн, брати Вайнштейни, С. Гінзбург, Д. Капон, Й. Зайцев, М. Закс, М. Майданський, Ф. Палей, Л. Рафалович, батько й сини Рейсери, родина Станіславських, Й. Тьомкін, М. Фінкель, Л. Шкловський, П. Штейн, І. Броун, Л. Броун, А. Галка, Р. Зонштейн, Ш. Гурович, М. Немировський, М. Рашкович, Х. Слободський, Р. Харі, О. Хаїс, С. Барбаш; родини Йоффе, Ашкеназі, Ефрусі, Рафаловичів, Шнеерсонів та ін. (б) немісцеві: К. Висоцький, Г. Гінцбург, Д. Марголін, С. Поляков, А. Зак та ін.

2. Єврейські громадські діячі: С. Палей, М. Моргуліс, І. Тарнополь, К. Беренштейн, Л. Генікес, родина Гессенів, А. Гольденблум, Я. Гордін, Л. Пінскер та ін.

3. Рабини: С. Швабахер, Ф. Блюменфельд, Ш. Левін, С. Манделькерн (можливо), В. Тьомкін, Х. Черновіц та ін.

4. «Коло співчуваючих» є найбільш складним. Так, деякі особи в одних випадках виступали із проєврейських позицій, в інших – з антиєврейських або взагалі індиферентних. Утім, це могли б бути і О. Строгонов, і О. Дондуков-Корсаков та багато інших. Проте, виглядало б доречним, принаймні в цій статті, утриматися від більшої конкретизації персонологічного наповнення групи.

Такий поділ на групи та їх персонологічне наповнення є загальним і багато в чому умовним. Так, наприклад, досліджуючи біографії фундаторів єврейського національного руху в південноукраїнських землях, ми обов'язково включимо в цю групу рабина В. Тьомкіна, підприємців С. Станіславського, Ф. Палея,

громадських діячів Л. Пінскера, С. Палея тощо. Запропонований нами поділ був би доречним при просопографічних дослідженнях, напр. єврейських підприємців Одеси (Катеринослава, Херсона тощо), єврейських благодійників того ж часу та регіону, персонального складу наглядових рад (утримувачів) єврейських навчальних закладів, реформістських рабинів, просопографічні дослідження єврейських родин Станіславських, Ефрусі, Гессенів, Ашкеназі, Гуровичів, Рафаловичів, Когонів, Ђомкіних тощо.

Список використаних джерел та літератури

1. Войцеховська І. Н. Спеціальні історичні дисципліни: довідник / І. Н. Войцеховська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитриєнко [та ін.]. — К. : Либідь, 2008. — 520 с.
2. Світленко С. І. Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70-80-х рр. ХІХ ст. // Світленко С. І. Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття: Зб. наук. праць / Сергій Іванович Світленко. — Д. : Герда, 2007. — С. 419-429
3. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / Інна Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 13: Ч. 1. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 6-27.
4. Яшин В. О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини ХІХ століття : монографія / Вадим Олександрович Яшин; за заг. ред. проф. С. І. Світленка ; КПІ ДВНЗ «КНУ». — Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2013. — 280 с.

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 94(479.24).02

БАКИНСЬКА КОМУНА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ В ЗАКАВКАЗЗІ 1918 р.

Стаття присвячена історії становлення Бакинської комуні, її діяльності, причинам загибелі.

Ключові слова: громадянська війна, березнева різанина вірмен, Бакинська комуна, «Мусават», іноземна інтервенція, страта комунарів.

Статья посвящена истории становления Бакинской коммуны, ее деятельности, причинам гибели.

Ключевые слова: гражданская война, мартовская резня армян, Бакинская коммуна, «Мусават», иностранная интервенция, казнь коммунаров.

The article is devoted history of the Baku commune, its activity, to reasons of destruction.

Keywords: civil war, March of Armenians, Baku commune, «Musavat», foreign intervention, execution of communards.

В умовах загострення міжнаціональних протиріч в Закавказзі на межі ХХ – ХХІ ст. та викликаних ними низки збройних конфліктів звернення до історичного минулого регіону є актуальним. Одна й та ж подія, соціальне явище, а то й окремий факт можуть по-різному трактуватися закавказькими істориками, в залежності від їхніх політичних чи релігійних переконань. Повною мірою все зазначене можна віднести до оцінки діяльності Бакинської комуні, яка здійснювала управління містом з квітня по липень 1918 р.

За радянських часів знайшла поширення теза про комуно як орган реального народовладдя, всі її рішення і заходи сприймалися як втілення в життя ленінських принципів соціалістичного будівництва. В патетичних тонах передавалась міфологізована розповідь про героїчну смерть 26 бакинських комісарів. Доречно у зазначеному плані зауважити, що далеко не всі із страчених у Красноводську були членами Раднаркому Баку. Іменами комунарів називали населені пункти, вулиці, площі в СРСР. Їхні

біографії висвітлювались в численних книжках, в тому числі і тих, які виходили в серіях «Життя знаменитих людей» та «Полум'яні революціонери». Радянський поет М.Асєєв у своїй поемі «Двадцять шість» писав: «Той стране не пасть./ Той стране цвети./ Где могила есть / Двадцати шести».

Проте сьогодні діяльність бакинських комунарів далеко на всіма науковцями сприймається позитивно. До того ж можливість надання об'єктивної оцінки подій весни – літа 1918 р. унеможливорюється політичною ситуацією в сучасному Азербайджані. Так, у січні 2009 р. вищим керівництвом республіки було прийнято рішення про демонтаж пантеону 26-ти бакинських комісарів, який був споруджений ще у 1968 р. Виявлені останки були перепоховані на Говсанівському кладовищі азербайджанської столиці. Протести офіційного Єревана з цього приводу залишилися без відповіді.

За таких умов максимально об'єктивне та неупереджене дослідження історії бакинських комунарів залишається актуальним.

Одразу після падіння самодержавства владу в Баку номінально здійснювала Рада робітничих і солдатських депутатів, яка після отримання інформації про перемогу більшовицького збройного повстання в Петрограді зібралася 27 жовтня на своєму розширеному засіданні. Більшість форуму становили представники трьох політичних партій – есери, меншовики і «Мусават» («Рівність»). Логічним за таким співвідношенням сил стало засудження петроградського перевороту і заклик до передачі всієї повноти влади в країні Установчим Зборам [1, с.22].

Проте успіхи пітерських більшовиків змусили їх соратників по партії діяти більш рішуче. 31 жовтня 1917 р., заручившись підтримкою членів промислово-заводських комітетів, вони скликали ще одне розширене засідання Бакинської ради, де її депутати перебували у меншості. Засідання проходило бурхливо. Було запропоновано біля 30 різноманітних резолюцій. Більшовицькі представники, переконавшись у широкій підтримці, що була надана їм з боку полкових, батальйонних, ротних та корабельних комітетів, наполягали на скликанні нового засідання Бакинської ради, щоб остаточно затвердити владу рад і свою перевагу в них. У зазначеному плані на їхню користь спрацював і

факт залишення есерами залу засідань. З присутніх 468 чоловік у приміщенні залишилось 344 [1, с.23]. Лише незначна частина з них мала право голосу, однак це вже не мало істотного значення, оскільки більшовицьку резолюцію підтримали мусаватисти. Останні після Жовтневого перевороту зайняли щодо більшовиків позицію принаймні не ворожу, а місцями і дружню. Гасла про самовизначення народів, про мир без анексій і контрибуцій, про боротьбу з імперіалізмом та мілітаризмом європейських держав були зустрінуті мусульманами з повним співчуттям.

Крім підтримки, наданої «Мусаватом», більшовикам вдалося заручитися підтримкою представників Каспійського торгівельного флоту, профспілок і місцевого гарнізону. В такий спосіб Рада отримала загальне визнання в якості центру політичної влади в місті.

22 листопада 1917 р. відбулася ліквідація буржуазного органу влади – Комітету громадських організацій. Тим самим був зроблений ще один серйозний крок до встановлення єдиновладдя рад.

12-13 грудня 1917 р. на основі нової виборчої процедури відбулися чергові вибори до Бакинської ради. Вони закріпили гегемонію в ній більшовиків, які отримали 51 мандат. Вірменські дашнаки отримали 41 депутатське місце, ліві есери -31, праві – 28, мусаватисти – 21, меншовики – 11. В новому виконкомі були представлені 6 більшовиків, 5 дашнаків, 4 лівих есери, 2 мусаватисти [1, с.24].

В цілому ж зима 1917-1918 рр. характеризувалася калейдоскопом політичних подій, кожна з яких суттєво відображалась як на ситуації на Південному Кавказі, так і на діях політичних партій. Тоді весь регіон можна було умовно поділити на дві частини: на Баку, який поступово перетворювався на форпост російського більшовизму на Кавказі, і решту території краю. 18 грудня 1917 р. В.Ленін призначив С.Шаумяна особливим комісаром у справах Закавказзя, а П.Джапарідзе замінив його на посту голови Бакинської ради. На той час мусаватисти почали переносити центр своєї діяльності з Баку в Південнокавказький регіон, оскільки останній почав дистанціюватися від Росії.

В радянській історичній науці практично не приділялося уваги тому факту, що приходу до влади Комуни у квітні 1918 р.

передували трагічні події, пов'язані з мусульманською різаниною в місті. Більш того, в офіційній багатотомній «Історії громадянської війни в СРСР» у масовому нищенні азербайджанців в той час провина покладалася на самих азербайджанців: «До середини березня 1918 року у розпорядженні Бакинської ради було до шести тисяч озброєних робітників та солдатів. Це дозволило Раді швидко і рішуче придушити заколот, піднятий 30 березня мусаватистами» [5, с.85]. Аналогічною була і думка академіка І.Мінца, який писав: «Виконуючи вказівки німецько-турецьких імперіалістів, що стояли у них за спиною, мусаватисти організували збройний виступ проти Бакинської Ради» [7, с.455].

Проте дослідження останнього часу спростовують радянську версію подій. Із січня по березень 1918 р. більшовики і ряд вірменських націоналістичних організацій готувалися до антимусульманського виступу. До того ж радянські органи надавали вірменам провідні місця у владних структурах. Наприкінці Першої світової війни християнське населення Кавказу цілеспрямовано озброювалось. Російські полки, що поверталися на батьківщину в результаті ліквідації Кавказького фронту, продавали за безцінь зброю вірменам і молочанам. Азербайджанське населення, яке спостерігало як озброюються в Баку вірменські і російські політичні сили, ще у лютому 1918 р. почало залишати місто. За тиждень до початку березневої різанини партія «Дашнакцупон» заявила про необхідність захоплення влади. Перед лицем такої небезпеки мусульманські громади дійшли висновку про своєчасність створення сил самооборони. З їхньої ініціативи в Гянджі, Баку, Ленкорані почалась робота з формування мусульманських військових частин, а в Бакинській кадетській школі – з підготовки мусульманських офіцерів. Однак зазначені процеси відбувалися занадто повільно. З іншого боку, в озброєнні християнського населення Кавказу були зацікавлені також країни Антанти. До прибуття британців з Месопотамії на місцевих християн покладалися великі сподівання, оскільки саме їм належало зупинити наступ турецької армії в Закавказзі.

Для початку антимусульманського виступу бакинським властям був потрібен привід. І такий був знайдений. Син відомого азербайджанського громадського діяча Г.Тагієва, який служив у Ленкорані, загинув внаслідок необережного поводження зі

зброєю. Офіцери мусульманського полку прибули до Баку, щоб прийняти участь в його похоронах. Повертаючись до місця служби вони планували морем на пароплаві «Евеліна». Серед населення міста стали поширюватися чутки про те, що військові, які перебували на судні, готувалися на зворотному шляху знищити християнське населення в Мугані. За таких умов керівники Бакинської ради не дали дозволу на вихід «Евеліні» в море. До того ж однополчанам загиблого було запропоновано роззброїтися. Останнє було сприйняте мусульманським населенням міста як факт образи родини Г. Тагієва. 30 березня 1918 р. в різних районах Баку почали стихійно будуватися споруджені азербайджанцями барикади. Все це супроводжувалося вимогами здійснити роззброєння не тільки мусульманських, але й християнських загонів. Для наведення порядку в місті того ж дня більшовиками був створений Комітет революційної оборони. До його складу увійшли П. Джапарідзе, Г. Корганов, Н. Наріманов, С. Шаумян [5, с. 86].

Втім уникнути пролиття крові не вдалося. Оскільки азербайджанські формування формально не виконали розпоряджень Бакинської ради, то саме вони були оголошені більшовиками заколотниками. Логічно, що до мусульманської різанини, яка тривала до 1 квітня, приєдналися вірменські дашнаки, діячі Російської національної ради та каспійські матроси. За підрахунками сучасних дослідників протягом трьох днів в Баку і населених пунктах Бакинської губернії було знищено понад 12 тисяч азербайджанців [9, с. 132]. На думку азербайджанських істориків Т. Мусаєвої і А. Мамедова можна говорити про 50 тисяч тих, хто загинув внаслідок «вірменсько-більшовицького» терору [4, с. 10].

Пізніше, намагаючись виправдати вчинену різанину мусульман, С. Шаумян зазначав: «Якби вони взяли б гору в Баку, місто було б проголошене столицею Азербайджану» [10, с. 246].

Навесні 1918 р. ситуація в Закавказзі стала вкрай складною та нестабільною. Встановлення контролю над регіоном, і головним чином над Баку з його невичерпними нафтовими запасами, одночасно планувалося німецькими, турецькими і британськими мілітаристами. Наступ німецько-турецьких військ, який розпочався 5 квітня 1918 р., створив безпосередню загрозу місту. Англійські формування, які перебували в прикордонних ра-

вонах Ірану, також готувалися до захоплення Баку. Командувач британськими військами генерал Л.Денстервіль зазначав: «Значення Баку було величезним, і будь-який ризик спроби оволодіння ним виправдовувався безумовно» [3, с.60]. Англійцям вдалося встановити контакти з російським полковником Л.Вічераховим, у розпорядженні якого перебували залишки експедиційного корпусу генерала Баратова, який в роки Першої світової війни був дислокований в північному Ірані [8, с.104-105].

Протягом квітня-травня 1918 р. радянська влада була встановлена не тільки в Баку, а й в Ленкорані, Кубі, Шамхорі, Сальянах. Центром антирадянського мусульманського руху стало місто Гянджа. З врахуванням необхідності радянізації всього Азербайджану 25 квітня 1918 р. на засіданні Бакинської ради була створена Бакинська Рада Народних Комісарів (Бакинська комуна). До її складу увійшли більшовики С.Шаумян (голова РНК і нарком закордонних справ), П.Джапарідзе (нарком внутрішніх справ), Я.Зевін (нарком праці), М.Азізбеков (губернський комісар), Г.Корганов (нарком у військових і морських справах), П.Наріманов (нарком міського господарства), І.Фіолетов (нарком народного господарства), А.Карінян (нарком юстиції), П.Колесникова (нарком освіти); і ліві есери М.Везіров (нарком землеробства) та І.Сухарцев (нарком шляхів сполучення, пошт і телеграфу)[2, с.45].

Бакинська РНК приступила до проведення соціально-економічних реформ на території, яку вона контролювала. У квітні був прийнятий декрет про ліквідацію приватної власності на нерухомість у містах. Велика кількість будинків була реквізована у колишніх власників і передана робітникам, які не мали житла або мешкали у небезпечних для здоров'я приміщеннях. У червні були видані декрети про націоналізацію нафтової промисловості та Каспійського флоту. На підприємствах був запроваджений 8-годинний робочий день, підвищена зарплата робітникам. Були створені народний університет і школи для дорослих. 18 червня 1918 р. Бакинський Раднарком оприлюднив декрет за підписом М.Везірова про конфіскацію поміщицьких земель і її розподілі між селянами.

Про рівень професіоналізму реформаторів РНК свідчать, наприклад, спогади А.Мікояна. Останній писав: «Питання про

націоналізацію банків постало в Бакинському Раднаркомі тижня через три після березневого повстання. Націоналізацію Російського банку для зовнішньої торгівлі довелося здійснювати мені. Говорячи по совісті, до того часу про банки взагалі у мене було доволі приблизне уявлення. Сам я в банках не бував – не було потреби» [6, с.35].

Водночас комунарам необхідно було вирішувати і задачі військово-політичного характеру. В першу чергу мова йшла про створення Бакинської Червоної армії, якій належало вести боротьбу проти зосереджених в районі Гянджи азербайджанських і турецьких військ. Більше 70% особового складу бакинської армії становили вірменські збройні формування полковника З.Аветисова. Наркомом у військових і морських справах Г.Коргановим був розроблений план наступу радянських військ на Гянджу, який відрізнявся високим рівнем авантюризму. Як результат, армія Раднаркому після перших локальних успіхів зазнала нищівної поразки під Гейчаєм і почала відступ до Баку. Через три тижні підрозділи Кавказької мусульманської армії вже почали облогу міста. На якийсь час комунарам вдавалось стримувати просування ворога. Одного дня турецькі війська навіть були змушені відступати по всій лінії фронту. Проте все це носило тимчасовий характер. Командувач британськими військами Л.Денстервіль відверто іронізував з цього приводу: «Роковою помилкою, яка була допущена в той час бакинськими військами, було те, що воєнні операції були довірені тим людям, котрі не мали про них жодного поняття. Відсутність продуманого плану з їхнього боку і нестача єдності у військах позбавляли захисників Баку можливості скористатися плодами своєї перемоги над турками. Доблесні війська, повернувшись до міста, розташувалися на відпочинок у ресторанах, розповідаючи про свої подвиги коханкам; цінність їхнього хизування була б більш високою, якби замість повернення до міста вони продовжили переслідування турків ще на декілька ярдів далі, збили б їх з бакинських висот та окопалися на них» [3, с.82].

Наприкінці липня 1918 р. становище в Баку стало надзвичайно важким і напруженим. Із заходу вели наступ турецькі і німецькі війська, з півдня – англійці, з півночі, з території Дагестану – підрозділи імама Гоцинського. Безпосереднє захоплення

міста покладалося на Кавказьку мусульманську армію Туреччини (близько 13 тис. чол. при 40 гарматах) і збройні сили мусаватистів (біля 5 тис. чол. при 10 гарматах). Армія Бакинської комуні складалася з приблизно 18 тис. чол., 19-ти гармат, 3-х бронепоездів, 3-х гідропланів, 4-х канонерських човнів і 3-х озброєних торговельних суден. З радянської Росії до Баку прибули також 4 бронемашини, 13 літаків, пізніше – загін з 800 чоловік при 6-ти гарматах на чолі з Г.Петровим [9, с.132-133].

Проте перевага комуністів над противником виявилася ілюзорною. Не обійшлося і без відвертої зради. Так, 20 липня 1918 р. через здачу позицій командиром 3-ї радянської бригади турецькі війська зайняли Шемаху. А наприкінці місяця Л.Бічехаров, командувач правим флангом радянських військ, відійшов із своїм загоном до Дагестану, тим самим оголивши фронт в 32 км.

В самому місті безперервно велась агітація проти властей. За таких обставин 25 липня 1918 р. було скликане надзвичайне засідання Бакинської ради. Більшовики та їхні союзники ліві есері винесли на розгляд депутатів резолюцію про необхідність відстоювати Баку власними силами. Проте пропозиція була відхилена 259 голосами проти 236. Натомість більшістю в 36 голосів була затверджена резолюція про необхідність створення коаліційного уряду і запрошення до Баку британських військ [7, с.472].

31 липня 1918 р. на екстреному засіданні Бакинської ради Раднарком на чолі з С.Шаумяном склав свої повноваження. Сам керівник Бакинської комуні пояснював зазначене рішення таким чином: «Рада народних комісарів вирішила не розв'язувати громадянську війну, а вдатися до парламентського прийому відмови від влади, щоб ті, хто може миритися з турками або запрошувати до Баку англійців, взяли на себе відповідальність за подальший розвиток подій. Ми не могли бути ані в числі тих, хто здається на милість турецьких пашей, ані в числі тих, хто готові здати Баку англійцям» [10, с.451].

Наступного дня влада в місті перейшла до рук нового уряду – Тимчасової Диктатури Центрокаспію і Президії Тимчасової виконавчої Ради робітничих і солдатських депутатів, що складалася переважно з правих есерів [2, с.88].

Нове керівництво здійснило арешт біля 30 працівників колишнього Раднаркому, звинувативши останніх у спробі втечі без звітування за витрату народних коштів. Надзвичайна комісія провела слідство і передала заарештованих військово-польовому суду. Однак воєнні невдачі супроводжували і Диктатуру Центрокаспію і незадовго до падіння Баку в'язні отримали свободу і встигли завантажитися на пароплав «Туркмен», який йшов до Астрахані. Однак вже в морі з'ясувалося, що судно потребує дозаправки паливом і тому було прийнято рішення взяти курс на Красноводськ. Саме місто в той час перебувало під контролем ашхабадського Закаспійського тимчасового уряду на чолі з Ф.Фунтиковим. Саме за рішенням останнього було здійснено арешт бакинських комісарів. Обставини їхньої страти не мають єдиної трактовки в сучасній історичній науці. Так, не витримує критики твердження радянських істориків про причетність до розстрілу комунарів англійців, оскільки на той момент останніх у Красноводську ще не було. В будь-якому випадку 20 вересня 1918 р. на 207-й версті залізниці Красноводськ – Ашхабад обірвалося життя 26 чоловік з тих, хто першим здійснив спробу встановити радянську владу в Закавказзі.

До причин поразки Бакинської комуні слід віднести ізоляваність Баку від радянської Росії, повне ігнорування Раднаркомом інтересів мусульманського населення міста, яке складало більше 70% мешканців, участь в ліквідації комуні інтервентів, відсутність єдності в діяльності Бакинської РНК, непродуманість здійснених реформ та відсутність механізму їх реалізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) / Ред. колл. Ф.Максудов, И.Алиев, Н.Агамалиева и др. – Баку: Елм, 1998.- 316 с.
2. Бурджалов Э.Н. Двадцать шесть бакинских комиссаров / Эдуард Николаевич Бурджалов.- М.: Гос. изд-ство полит. лит-ры, 1938.- 118 с.
3. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания / Лионель Денстервиль.- Тифлис: Советский Кавказ, 1925.- 127 с.

4. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле / Ред.-сост. Т.Мусаева, А.Мамедов.- Баку: Нурлан, 2003.- 68 с.
5. История гражданской войны в СССР: В 4 т. – М.: Гос. изд-ство полит. лит-ры, 1958.- Т.3.- 678 с.
6. Микоян А.И. Так было / Анастас Иванович Микоян.- М.: Вагриус, 1999.- 354 с.
7. Минц И.И. Год 1918-й / Исаак Израилевич Минц.- М.: Наука, 1982.- 576 с.
8. Мордвинцев Р.Н. В грозные годы гражданской войны / Ростислав Николаевич Мордвинцев.- М.: Просвещение, 1977.- 319 с.
9. Чичкин А.А. Друзья и враги за Кавказским хребтом / Алексей Алексеевич Чичкин.- М.: Вече, 2013.- 288 с.
10. Шаумян С.Г. Избранные произведения: В 2 т. / Степан Георгиевич Шаумян.- М.: Политиздат, 1978.- Т.2.- 464 с.

МОСКАЛЕНКО В.Г.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 34015(477.63)

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СТРОКІВ У ВИБОРЧОМУ ПРОЦЕСІ В УРСР (20-30 рр. ХХ ст.)

У статті на документальних матеріалах комплексно аналізуються проблеми правового регулювання строків у виборчому процесі в УРСР (20-30-ті роки ХХ ст.)

Ключові слова: законодавство, вибори, виборче право, виборчий процес, строки.

В статье на документальных материалах комплексно анализируются проблемы правового регулирования сроков в избирательном процессе в УССР (20-30-е годы ХХ в.)

Ключевые слова: законодательство, выборы, избирательное право, избирательный процесс, сроки.

In article problems of legal regulation of terms in electoral process in the Ukrainian Soviet Republic (the 20-30-th years ХХ century) on documentary materials are in a complex analyzed.

Keywords: legislation, election, electoral law, electoral process, term.

В світлі кодифікації виборчого законодавства на основі міжнародних стандартів та трансформації Української держави в правовій європейській перспективі особливого значення набувають виборчі кампанії.

Перебіг виборчих кампаній, спосіб визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів регулюються сукупністю визначених законодавчих правил, що складають виборчу систему, а правові норми, що регламентують засади виборчого процесу у сукупності становлять виборче право. Пошук та утвердження адекватної сучасним політичним реаліям виборчої системи, реформування виборчого законодавства України об'єктивно зумовлюють необхідність застосування уніфікованих під-

ходів до змістовного наповнення інститутів виборчого права та законодавства, а відтак і процедур виборчого процесу.

Досить багатомірними та неоднозначними в цьому плані виглядають проблеми, пов'язані з правовим регулюванням строків у виборчому процесі. На сучасному етапі в Україні особливої актуальності набуває науково-практичне осмислення проблем організації та проведення виборчих кампаній. В умовах жорсткої конкуренції в ході виборчих кампаній на загальнодержавному рівні зростає необхідність в глибоких наукових дослідженнях з історії становлення та реалізації строків у виборчому процесі в УРСР.

Аналіз досліджень та публікацій. Початок осмислення основних проблем щодо предмету дослідження поклала радянська історіографія, звівши їх переважно до одного визначального напрямку: радянського виборчого права та виборчого процесу. Більшість праць радянських істориків, юристів характеризує крайня ідеологічна спрямованість, відсутність об'єктивного аналізу виборчого процесу. Свідченням цього є дослідження А.І.Кіма, характерною ознакою якого був аналіз законодавства СРСР, частково виборчого права в УРСР. Монографія відзначалась фактологічним підходом та ідеологічною заангажованістю [1].

Перша спроба переосмислення характеру виборчих кампаній, частково реалізації строків у виборчому процесі подається у монографії О.В.Гонтаря, яка є суперечливою за змістом, поєднує старі і нові методологічні та історіографічні підходи [2, с. 84-125]. На увагу заслуговує дисертаційне дослідження П.О.Рудика [3]. Автор переосмислює концепцію радянського виборчого права, переглядає деякі традиційні точки зору на місце і роль виборчого процесу. На сучасному етапі розвитку історичної та юридичної наук російські науковці в дисертаційних дослідженнях через призму інституту виборів представницьких органів влади в Росії лише в незначному обсязі розглядають виборче право УРСР [4].

Таким чином, в Україні відносно досліджуваної проблеми дослідницьких робіт практично немає, а ті з них, які видані, розглядають лише окремі її аспекти, що викликає необхідність аналізу становленні і реалізації строків у виборчому процесі в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.).

Постановка завдання. Виходячи з актуальності науково-практичного значення, недостатнього автор ставить за мету за допомогою сучасної теоретично-методологічної бази й залучень нових архівних джерел комплексно проаналізувати процес становлення і реалізації строків у виборчому процесі в УРСР. Досягнення цієї мети реалізується через постановку більш конкретних завдань: дослідження механізму формування та реалізації строків виборчого процесу; аналіз впливу партійних органів на законодавче формування термінів виборчого процесу; співвідношення принципів становлення строків виборчого процесу з цілями партійно-державного апарату СРСР та УРСР.

Викладення матеріалу та результати. Виборчий процес - це врегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян, спрямована на формування якісного і кількісного складу органів державної влади. Виборчий процес як суспільно-політичне явище є досить швидкоплинним і, відповідно, обмежується у часі термінами проведення. З огляду на це, встановлений виборчим законодавством порядок організації підготовки та проведення виборів обов'язково передбачає своєчасність здійснення суб'єктами виборчого процесу тих чи інших виборчих процедур і вчинення окремих дій. Своєчасності виконання таких процедур і дій, а головне - не порушення термінів проведення виборів в цілому, відповідно до вимог закону, інструкцій вищих органів державної влади УСРР та УРСР покликані сприяти встановлені законодавством відповідні виборчі строки.

Слід звернути увагу на те, що, як правило, визначені вище строки закріплювались безпосередньо у Конституціях УСРР 1919, 1929 рр., Конституції УРСР 1937 р. та відповідних законодавчих актах, що регламентували порядок проведення виборів [5]. Під строками у виборчому процесі в досліджуваній період, на наш погляд, слід розуміти строки, встановлені органами законодавчої влади: Всеукраїнським з'їздом Рад, ВУЦВК Рад, Президією ВУЦВК Рад, з 1937 р. Верховною Радою УРСР та відповідними законами УСРР та УРСР про вибори, щодо здійснення суб'єктами виборчого процесу передбачених законом виборчих процедур та вчинення ними дій з метою своєчасного формування якісного і кількісного складу представницьких органів державної влади.

Різноманітність строків у виборчому процесі, способів, джерел їх закріплення та визначення зумовлюють можливість класифікації цих строків за різними підставами: за суб'єктами встановлення строків, за способами закріплення строків, за значенням для виборчого процесу, за предметом правового регулювання строків, за способом обчислення або визначення. В досліджуваній період юридичне строки виборчого процесу закріплювались в законах, рішеннях, постановах, положеннях, інструкціях вищих органів влади. Не дивлячись на наявність законодавчо-конституційної основи формування основ державної влади, строки проведення виборів, їх хід в умовах тоталітарного режиму регулювався рішеннями партійних з'їздів, конференцій, пленумів центральних та обласних органів більшовицької партії.

Терміни проведення виборів, питання радянського будівництва знайшли своє втілення в рішеннях VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.), лютому (1922 р.) пленумі ЦК, VII конференції КП(б)У (листопад 1922 р.), пленумі ЦК КП(б)У (жовтень 1923 р.) [6].

Отже, строки у виборчому процесі за суб'єктами їх встановлення можна поділити, як мінімум, на чотири види: строки, встановлені законодавчими органами - Всеукраїнськими з'їздами Рад, ВУЦВК Рад, Президією ВУЦВК та Верховною Радою УРСР; затверджені суб'єктами виборчого процесу - Центральною виборчою комісією або окружними, територіальними виборчими комісіями; ухвалені центральними органами державної влади УСРР, УРСР та СРСР; призначені постановами з'їздів більшовицької партії та пленумів ЦК КП(б)У та обласних партійних комітетів.

Важливою є класифікація строків у виборчому процесі за їх предметом. На наш погляд, за цією підставою доцільно виділити п'ять видів строків - строки: виборчого процесу; стадій виборчого процесу; виборчих процедур; вчинення суб'єктами виборчого процесу окремих юридичних дій; повноважень суб'єктів виборчого процесу.

До першого з названих видів можна віднести строки тривалості виборчого процесу та періодичності проведення виборів. Звертаючись до строків періодичності проведення виборів, передовсім звернемо увагу на те, що йдеться про терміни прове-

дення виключно чергових виборів вищих та місцевих органів державної влади. Строки періодичності виборів безпосередньо пов'язані з термінами повноважень відповідних органів та посадових осіб держави, що обираються, точніше кажучи, строк повноважень представницького органу або виборної посадової особи повинен визначати строк періодичності проведення виборів.

На початковому етапі формування виборчого законодавства вибори міських, селищних і сільських рад повинні були проводитись через кожні три місяці [7, с. 60, 84]. Практика проведення виборчих кампаній засвідчила технічну складність, а часом і неможливість виконання таких рішень. Часті вибори рад різних рівнів негативно впливали на роботу місцевих органів влади, не дозволяли закріпити кадри працівників радянського апарату. Тому 30 березня 1921 р. ВУЦВК приймає рішення про те, що вибори місцевих органів влади повинні проходити не менше двох разів на рік [8, арк. 86-88]. Далі, в «Положенні про міськради» рішенням ВУЦВК від 8 березня 1922 р. термін повноважень рад було подовжено до одного року [9].

З 1922 р вибори, зазвичай, стали проводитися у кінці року (жовтень або листопад) перед проведенням з'їздів рад.

Відповідно до статей Конституцій УСРР 1929 р. та Конституції УРСР 1937 р. вибори до міськрад республіки повинні були проводитись один раз на два роки. Реально ж вони відбулись у 1930-1931, 1934-1935 та 1939-1940 роках, що було явним порушенням конституційного законодавства.

Не відбулися вибори до місцевих органів влади весною 1928 р. В пресі було опубліковане повідомлення, що в зв'язку із зверненням центральних органів деяких союзних республік про перенесення виборів місцевих рад, Президія ЦВК СРСР 5 січня 1928 р прийняла рішення про відстрочку та перенесення виборів на осінь 1928 р. Це рішення було продубльовано вищими державними органами влади союзних республік, в тому числі і ВУЦВК УСРР. Таким чином, всупереч статтям Конституцій СРСР 1924 р. та УСРР 1929 р. термін повноважень місцевих рад був подовжений до двох років.

На нашу думку причину перенесення виборів до місцевих органів влади необхідно шукати в тій політичній ситуації, яка склалася в країні, особливо в УСРР в кінці 1927 р. у зв'язку з

хлібозаготівельною кризою. Вихід із неї Й.В. Сталін та його прихильники вбачали в насадженні революційних методів періоду «військового комунізму»: адміністративно-вольовому тиску на селянство, застосування до останніх надзвичайних заходів аж до конфіскації усіх хлібних запасів, знярядь виробництва, арештів та виселень до Сибіру. У цій схемі поведінки партійно-державного апарату місця для виборів до рад не залишалось, вони були просто зайвими.

Вибори до органів влади не проводилися у 1933 р. Таке порушення термінів виборчого законодавства має своє логічне пояснення. Форсовані темпи суцільної колективізації у 30-ті роки, здійснювані адміністративно-репресивними методами, спричинили дезорганізацію і деградацію аграрного сектора республіки, наслідком якого стала жахлива катастрофа - голод 1932-1933 років, від якої в УСРР померли мільйони людей.

Відповідно до Конституції УСРР вищим органом влади в республіці був Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який скликався ВУЦВК не менше як два рази на рік, а за постановою ВУЦВК міг скликатися і частіше.

В такі строки проводились Всеукраїнські з'їзди Рад з 1920 по 1925 рр. (V-IX з'їзди). З 1926 р. змінилася періодичність скликання Всеукраїнських з'їздів Рад, які законодавче повинні були збиратися не щорічно, а один раз на два роки. В реальному житті це положення не виконувалося. Так, XII Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся в 1931 р., а наступний було скликано лише у 1935 р.

Порушувались законодавчі терміни проведення виборів і в подальшому. Так, вибори до вищих органів влади не проводились з 1936 до середини 1938 рр., а до місцевих органів влади з 1936 до грудня 1939 р.

Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. вищим органом влади у республіці стала Верховна Рада УРСР, вибори до якої відбулися 26 червня 1938 р. За конституційним законодавством місцевими органами влади стали обласні, районні, міські, сільські і селищні ради депутатів трудящих, вибори до яких пройшли у грудні 1939 р.

Вибори до вищих та місцевих органів влади не проводились у 1937 р. На нашу думку, не проведення виборів можна пояснити репресіями, які хвилею прокотилися республікою.

Отже, чинне законодавство в досліджуваний період залежало від партійно-державного диктату і строки проведення виборів підганялись під політичну необхідність, вигідну партійно-державній еліті.

Стосовно групи строків, що визначають тривалість виборчого процесу, варто звернути увагу на те, що законодавству 20-30-х років властиве розмаїття таких строків.

В республіці різною була тривалість виборчих кампаній - від двох тижнів щомісяця. Так, перші вибори до міської ради робітничих, селянський і червоноармійських депутатів м. Кривого Рогу проходили з 4 по 7 вересня 1920 р., наступні - з 19 листопада по 1 грудня 1920 р. [10, арк. 34, 89].

Строки можна також класифікувати і за способами (або джерелами) їх закріплення чи встановлення, виділивши при цьому такі види строків: закріплені Конституціями УСРР 1919, 1929 років та УРСР 1937 р.; визначені спеціальними законами СРСР УСРР та УРСР про вибори; встановлені іншими законодавчими актами УСРР і УРСР, проголошені рішеннями Центральної виборчої комісії, прийнятими постановами окружних, територіальних виборчих комісій; затверджені центральними органами державної влади; проголошені актами виконавчих комітетів місцевої влади, призначені постановами партійних з'їздів та пленумів ЦК КП(б)У та обласних комітетів партії.

Строки можна класифікувати також і за їх значенням для виборчого процесу, розрізняючи основні та додаткові. Причому останні здебільшого передбачаються безпосередньо виборчим законом, а також можуть визначатись виборчими комісіями як організаторами виборчого процесу.

Таким чином, відсутність належного правового регулювання порядку обчислення та визначення строків у виборчому законодавстві УСРР та УРСР створювало чимало проблем на практиці. Чимало цих проблем було пов'язано з визначенням початку та закінчення строків, передбачених виборчим законодавством.

На нашу думку, негативних прикладів у практиці виборчого законодавства в досліджуваний період (так і сучасності) не уникнути до тих пір, поки законодавством не буде забезпечено належного правового регулювання, встановлення та порядку обчислення термінів у виборчому процесі, не гармонізовано всі

строки виборчого процесу між собою, не позбавлено умовностей і неточності їх визначеності.

Висновки та напрямки подальших досліджень. Необхідно дослідити і охарактеризувати вплив партійно-державних органів на формування виборчо-правових норм, проаналізувати їх реалізацію та зміни під час виборчого процесу та в залежності від конкретної політичної ситуації. Потребою часу є підготовка комплексного наукового дослідження відносно як строків у виборчому процесі, так і виборчої системи та інституту виборів у досліджуваній період. Комплексне їх вивчення як складної взаємодетермінованої системи з усіма правовими аспектами, своєрідностями, суперечностями, стратегіями і технологіями – нагальна потреба, яка диктується логікою удосконалення інституту виборів у сучасній Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Ким А.И. Советское избирательное право / А.И.Ким. -М.: Политиздат, 1965. -696 с.
2. Гонтар А.В. Городские советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / А.В.Гонтар. – К.-Одеса: Вища школа, 1989. - 204 с.
3. Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917-1936 гг.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юр. наук / П.Л.Рудик. - М., 1991. - 21 с.
4. Воробьева В.Ю. Институт выборов представительных органов власти в России XX - XXI вв. (историко-правовой аспект): дис. канд. юр. наук. / В.Ю.Воробьева. - Санкт-Петербург, 2004. - 164 с.; Очерки по истории выборов и избирательного права / под ред. Ю.А.Веденева и Н.А.Богодаровой. - Калуга: Символ, 2002. - 692 с.; Геворкян В.В. Развитие института выдотов в России: конституционно-правовое исследование: дис. канд. юр. наук / В.В.Геворкян - М.: МГУ, 2011. – 176 с.
5. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. - 1921. - № 13. - С. 355. Ст. 14; Інструкція про вибори до Рад та з'їзди Рад УСРР. — Х.: Пролетар, 1930. - 48 с.; Інструкція о выборах в Советы и на съезды Советов УССР. - К.: Радянське будівництво і право, 1934. - С. 23.
6. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1114. Арк. 185; Спр. 1109. Арк. 59.
7. История Советской Конституции: [сб. док.]. 1917-1957. - М.: Из-во АН СССР, 1967. - 551 с.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. - 1922. № 1. - Ст. 188.
9. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 236. Арк. 34, 89.
10. ДАХО. Ф. Р-99. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 71.

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент кафедри
всесвітньої історії;
СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель історії

УДК 94(477.46).08

ПОЛЬОВІ МОБІЛІЗАЦІЇ 1943-1944 рр. В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)

У статті автори розглядають хід та наслідки польових мобілізацій, що їх проводила Червона Армія на теренах України, зокрема, на території Черкащини. Для висвітлення подій застосовуються не лише раніше опубліковані джерела, а й свідчення очевидців тих подій.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, польові мобілізації, чорна піхота, Книга Пам'яті.

В статтє авторы рассматривают ход и последствия полевых мобилизаций, которые проводила Красная Армия на территории Украины, в частности, на Черкащине. Для освещения событий применяются не только ранее опубликованные источники, но и свидетельство очевидцев тех событий.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, полевые мобилизации, чёрная пехота, Книга Памяти.

In the article the authors examine the course and consequences of field mobilizations that were conducted in the Red Army on the territory of Ukraine, in particular, on the territory of Cherkasy region. For coverage of events are not only used previously published sources, but also the evidence of eyewitnesses of those events.

Keywords: the Great Patriotic war, field mobilization, black infantry, the Book of Memory.

Про Велику Вітчизняну війну написано тисячі книг, знято величезну кількість кінофільмів, опубліковано значну кількість збірників документів. Проте, є ще кілька тем, які і через майже сімдесят років після завершення війни, ще залишаються мало або зовсім недослідженими. Однією з таких трагічних, драматичних і водночас героїчних сторінок радянсько-німецької війни є мобілізації на звільнених територіях України і подальше використання мобілізованих в бойових діях. Сьогодні ми впритул

підійшли до історичного вивчення цієї сторінки Великої Вітчизняної війни. Написана вона кров'ю багатьох тисяч воїнів, доля яких і дотепер ще залишається невідомою.

Тема війни, як ніяка інша, експлуатувалася ідеологічно й значно була міфологізована. Тільки недавно історики отримали можливість неупереджено працювати з історичними фактами, документами і подіями того часу [1, с. 8].

Найбільшим упущенням радянської історіографії сучасні дослідники називають її надмірну ідеологізацію, героїзацію, погляд на проблеми війни "зверху", прикрашення та замовчування цілого ряду фактів. Найприкріше те, що людина, яка перебувала у самому вирі подій війни, у самому пеклі! – в багатьох спогадах визначних людей відсутня. Масові свідчення безпосередніх учасників бойових дій, добровольців і полонених, бранців концтаборів і тих, хто пережив окупацію, підпільників і партизанів, евакуйованих в тиллові області СРСР і оstarбайтерів тощо не збиралися, а тепер їх збирати уже запізно – надзвичайно мало їх залишилося.

Наведемо кілька прикладів висвітлення великих наступальних операцій в радянській історіографії. Ось так описана битва за Дніпро: "Плани німецького командування закріпитись на лінії Дніпра зазнали невдачі. В битві за Дніпро Радянська Армія отримала блискучу перемогу. За мужність, ініціативність і самопожертву радянським воїнам, що проявили себе в битві за Дніпро, уряд присвоїв високі звання Героїв Радянського Союзу близько 2,5 тис. солдат, офіцерів і генералів" [3, с. 525]. А так описана Ясько-Кишинівська наступальна операція: "В ході успішних боїв війська 2-го і 3-го Українських фронтів до 25 серпня оточили, а 29 серпня знищили Ясько-Кишинівське угруповання ворога, яке складалось із 22 дивізій" [3, с. 537]. І ні слова про втрати: ні про свої, ні про противника, про напругу боїв, про подвиги солдатів.

Сучасні дослідники стверджують, що "всі зрізи історії... варто навчитися розуміти таким чином, щоб вони були способами проникнення до життєдіяльності людей епохи, що вивчається... Не військові здобутки, а людський вимір цієї глобальної трагедії зближує нас з європейським соціумом" [18, с. 23].

Проблема радянських військових мобілізацій на території України під час її звільнення та участь місцевого поповнення у наступальних боях є надзвичайно важливою для розуміння суті подій минулої війни для України. Вітчизняні науковці звернулися до її вивчення лише у 90-их роках. Частина з них жорстоке ставлення до мобілізованих з України вважає наслідком існуючого в той час у верхніх ешелонах влади стереотипу "українського зрадництва" і наполягає на визнанні діяльності "польових військкоматів" злочином проти українського народу. Інші – що дана проблема не має національного, або політичного забарвлення, а є складовою вивчення питання ціни Перемоги. Великі втрати серед поповнення, з їхньої точки зору, пояснюються жорстоким опором противника, прорахунками і помилками радянського командування. Однак обидві сторони погоджуються у тому, що дана проблема потребує детального дослідження, залучення нових джерел, обґрунтованих узагальнених даних [19, с.26]

В своїй розвідці автори, зібравши якомога більше відомих фактів по даній темі, провівши ряд підрахунків, опитавши очевидців тих подій та їх нащадків, спробували провести власне дослідження ряду питань, що стосуються території Черкащини і Христинівського району, зокрема.

З перших днів вторгнення вермахту на територію СРСР Україна стала ареною запеклих бойових дій. До кінця літа 1941 року з території України до Червоної Армії було призвано 3184726 осіб. У складі військ Південно-Західного фронту українці становили до 50% бійців. У 1942 році, коли територія України була майже повністю окупована німцями, українці склали близько 8% у діючій Червоній Армії. На початку 1943 року їх кількість зросла до 10%. У 1943-1945 рр. з України було призвано до діючої армії ще 4,5 млн. осіб. З другої половини 1943 і в 1944-1945 рр. українці становили 60-80% солдатів у з'єднаннях Українських фронтів. Поряд із звичними мобілізаціями в Україні проводилися мобілізації польовими військкоматами, які забрали до лав Червоної Армії близько 1,5 млн. осіб. В Україні широко практикувався так званий достроковий призив юнаків 16-17 років. Лише за офіційними даними, їх призвали 265 тис., не рахуючи тих, кого призивали польовими військкоматами [10, с. 553].

Офіційним початком в діяльності польових військкоматів став наказ Ставки Верховного головнокомандуючого № 089 від 9 лютого 1942 року, згідно з яким військовим радам армій і командирам дивізій було дано право необмеженого призову людей, які "проживають на звільненій від окупації територіях" [13].

Якщо в 1941 році призов та мобілізація здійснювалися військкоматами, то під час наступу в Україні в 1943 році армії отримали дозвіл самим проводити поповнення власних військ. Згідно із наказом Ставки ВГК № 089 від 09. 02. 1942 року, що був адресований командуванню Воронежського, Південно-Західного, Донського, Сталінградського та Закавказького фронтів, що готувалися до наступу після Московської битви, передбачав порядок призову та навчання призовників із звільнених територій. Згідно з ним мобілізації підлягали громадяни зі звільнених територій від 17 до 45 років з числа тих, хто раніше не призивався. Вони направлялися до армійських запасних стрілецьких полків (АЗСП), де за 15 днів здійснювалася їх бойова підготовка [13].

У довосенному "Положенні про АЗСП воєнного часу сухопутних військ" термін навчання визначався у три місяці. Зрозуміло, що за два тижні призовники не встигали опанувати навіть азів військової справи, тому за інструкцією Головного управління формування та комплектування Червоної Армії (Головупраформу) № М/1/188 від 29. 01. 1943р. вони повинні були одразу після свого призову направлятися не до армійських запасних полків, а до тилкових запасних бригад існуючих на той час військових округів [19, с. 26-27].

Проте, практичне проведення мобілізації дуже відрізнялося від представленого на папері. Правилком стали мобілізації поповнення без огляду на жодні інструкції. Порушення були такими значними, що стурбували Ставку ВГК, яка 15 жовтня 1943 року видала наказ № 0430 "Про порядок призову військовозобов'язаних на звільнених від німецької окупації територіях", де, зокрема, сказано: "Приказом Ставки Верховного Главного Командования от 9 февраля 1942 года за № 089 военным советам действующих армий было предоставлено право призывать на военную службу в порядке мобилизации советских граждан на территории, освобождаемой от немецкой оккупации. При вы-

полнении этого приказа допускаются серьезные нарушения установленного законом порядка проведения мобилизации. Мобилизацию производят не только военные советы армий, но и командиры дивизий(!? - Авт.) и частей (!!!? - Авт.), не считаясь с фактической потребностью в пополнении" [14]. Цей наказ підтверджує, що з людьми ніхто не рахувався, їх просто хапали під дулами гвинтівок та автоматів і що хотіли, те з ними й робили, і ні перед ким не відповідали за них. Потім згорьованим матерям, дружинам, сестрам присилали повідомлення: пропав безвісти. Насправді ж сини, чоловіки, брати лежали у братських могилах всього за кілька кілометрів від рідних домівок. Як зазначає кандидат історичних наук Владислав Гриневич, активні мобілізаційні заходи РСЧА розгорнула з перших днів вступу на українську землю, і вони не припинялися до кінця 1944 року. Так, улітку 1943 року в Сталінській (нині Донецька) області передовими частинами було призвано і мобілізовано 12 860 осіб, у Сумській - 24 031 особи. У вересні 1943 року тільки з районів Донбасу до з'єднань Південного фронту влилося 120 тисяч осіб. Війська 2-го Українського фронту за період із 1 по 23 січня і в березні-квітні 1944 року отримали поповнення - 330 тисяч осіб із колишніх окупованих територій [2].

Більш детально про порушення та введені нові заходи щодо їх запобігання йшлося у директиві начальника Головного управління № М/1/1562, виданій до даного наказу:

1) військові з'єднання й окремі частини зарахування військовозобов'язаних до складу своїх частин проводять на ходу, не залишаючи жодних даних у сільрадах;

2) медична перевірка при такому поспіху, як правило, не проводиться, через що до армії потрапляють не придатні до військової служби та хворі;

3) призиваються до армії спеціалісти й кваліфіковані робітники, які підлягають бронюванню;

4) прийом і зарахування мобілізованих проходить неорганізовано. Трапляються випадки використання у бою зовсім не навченого у військовому відношенні, не обмундированого відповідним обмундируванням поповнення.

За даними Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, усі загальновійськові армії, які брали участь

у Корсунь-Шевченківській операції, мали запасні стрілецькі полки. Виконувати свої функції цим формуванням було надзвичайно складно, адже під час масових призовів вони виростили до розмірів дивізій і навіть більше. Так, на початку 1944 року 150-ий АЗСП 27-ї армії нараховував 1827 осіб, 169 - ий АЗСП 40-ї армії – 15107 осіб. В умовах Корсунь-Шевченківській операції АЗСП брали участь у бойових діях нарівні з іншими стрілецькими підрозділами [20, с. 143]

Проте, незважаючи на велике поповнення, військ не вистачало, тому на особливо небезпечних ділянках можливого прориву німецьких військ займали оборону всі, хто міг тримати зброю. Ось що пише в своїх спогадах фронтовик І.Ф. Мельніков: "Щоб перекрити всі виходи із оточення, крім регулярних частин, формувались загони і групи із одужуючих поранених, тиловиків, працівників штабів і комендантських підрозділів. Я командував в званні старшини загonom в 60 чоловік. Ми підтримували батарею 76-ти міліметровок. Лежали прямо в снігу, викопавши окопчики в коліях від машин. ... Стріляли всі безперестанно, хоча багато хто не мав досвіду... (Всі із перерахованих фронтовиком категорій солдатів повинні був мати певний рівень військової підготовки, принаймні, хоча б уміти стріляти. Ймовірно, ветеран не сказав про реальну частину недосвідчених – молоде поповнення – Авт.) Німці проривались із відчаєм приречених. Правіше від нас відкинули і повністю знищили стрілкову роту. В прорив, що утворився, кинулись сотні німців. Ми стріляли їм у фланг, деякі падали, інші продовжували бігти» [11, с. 46-47].

У с. Квітки Корсунь-Шевченківського району в січні 1944 року під час Корсунь-Шевченківської битви було мобілізовано, за якусь годину вигнано в окопи 500 чоловіків-квітчан, ще 600 жителів села рили окопи, підносили патрони, снаряди, виносили з поля бою поранених. За кілька днів з них полягло понад 200 чоловік. Жінки саночками звели їх з поля бою і поховали дома. У селі стоїть обеліск односельцям, які полягли на фронтах. Їх 385 [4, с. 408]. З них дві третини загинули в 1944 році під своїм селом не обмундированими, погано озброєними. Зокрема, І.Т. Шпунт мобілізований 2 лютого 1944 року, а загинув 3 лютого 1944 року, А.С. Коломієць мобілізований 2 лютого, загинув 5 лютого [20, с. 142].

Окрім повідомлень про загибель жителів Квіток, в архіві Корсунь-Шевченківського РВК зберігаються такі ж документи про загибель жителів Виграєва, Дацьок, Сахнівки, Сидорівки, Сухин.

За "Книгою Пам'яті України" у 1944 році, було мобілізовано 243 особи із 32 населених пунктів Корсунського району, з них під час Корсунь-Шевченківської битви загинуло – 47 [20, с. 142].

Із спогадів уродженця с. Яблунівки Корсунь-Шевченківського району Г.П.Ворони: "Відразу після визволення села 15 лютого 1944 року військами 52-ї армії у сільській раді зібрали близько 80-ти чоловіків і машинами відвезли у с. Водяники Звенигородського району. Там ми були зараховані до складу 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії. Під час боїв за Водяники загинуло багато його односельців. Першу свою гімнастерку, штани, пілотку, черевики, спідню білизну я отримав напередодні Сандомирського прориву в липні 1944 року. Але все це, хоч і випране, і випрасуване, вже було в користуванні" [20, с. 142-143] (Тобто, солдат протягом 5-ти місяців воював у домашньому одязі – Авт.)

Коли в жовтні 1943 року під Києвом війська були перекинуті з Букринського плацдарму на Лютізький, то на Букринський плацдарм прийшло поповнення з терміново мобілізованих на Лівобережжі України оточенців та підрослих за два роки окупації 17-20-річних юнаків. 22 вересня 1943 року був визволений Драбівський район. Польові військомати провели по селах мобілізацію. На Букринському плацдармі полягло 1115 мобілізованих у 1943 році чоловіків і юнаків Драбівського району. З них безвісти пропало 656, тобто більша частина. Молоді ж за рідкісним винятком усі пропали безвісти. Чому так багато? Це ж не при відступі й не при навалі наступі: на плацдармі товклися понад 4 місяці. Усе ж було на виду! А тому пропали безвісти, що, очевидно, багатьох цих бідолах - "чорносвітників" не взяли навіть на облік, як це описано в повісті Д.Міщенко "Батальйон не обмундированих". До того ж пропали безвісти для імперської держави був навіть вигідний, за нього сім'ї полегло не платили допомоги. Чи не тому були відмінені так звані особисті "патрони", в яких лежала інформація про бійця: прізвище, ім'я,

по-батькові, рік народження та інші дані. А ще маса полеглих при розширенні плацдарму і похованих у жовтні-листопаді, грудні, січні в придніпровських селах Пшеничники, Студенець, Григорівка, Бучак, Іваньків Канівського та селах Колесище, Ромашки й інших — Миронівського районів. Оце й були ті самі "не обмундировані", "чорнорубашники", "чорносвітники", "чорна піхота" з однією гвинтівкою на 5-10 чоловік. "Оружје добу-дешь в бою у врага или возьмешь у павшего рядом товарища!" - казали їм перед боєм. "Чорнорубашечників" кидали "пачками", так би мовити: як узяли гуртом із одного села, так і кинули в бій, і вони так і впали поруч в одному й тому ж бою, в один і той же день [21, с. 106].

Майже стільки ж полягло уродженців Черкаського району під Смілою і в Корсунь-Шевченківській битві, а з Городищенського району – під Уманню і Ясами [21, с. 12].

Зовсім недавно в газеті "Молодь Черкащини" була опублікована стаття про те, що пошуковці в Калінінградській області знайшли медаль "За відвагу", по номеру якої встановили її власника. Нам став наш земляк із Золотоноші – Прокіп Будюк. Його, за словами рідних, призвали у вересні 1943 року і солдат відразу пішов визволяти Черкаси. [8, с. 3] (Тобто, можна з великою ймовірністю припустити, що свій бойовий шлях він розпочав у "чорній піхоті" і разом з ним було мобілізовано певну кількість його односельчан - Авт.)

5 травня 2011 року відбулося перепоховання останків 28 радянських воїнів, що визволяли Канівщину. Вони були поховані в окопах, траншеях, бо військові обставини не дозволяли поховати бійців по-людськи. При розкопці поховань пошуковці не знайшли жодної речі, за якою можна б було ідентифікувати загиблих. У своїй промові голова облдержадміністрації Сергій Тулуб сказав: "Вшановуючи пам'ять невідомих героїв, ми маємо пам'ятати, що більшість із них, напевне, з Черкащини. Адже на цей плацдарм було мобілізовано дуже багато людей зі звільнених населених пунктів Лівобережної України" [22, с. 3].

А це ще одна трагічна сторінка війни: поранених дядьків не лікували в медсанбатах, а пускали додому. Вилікуєшся дома сам (а яка медицина в глухому селі у війну?), тебе знову мобілізують і кинуть в нову м'ясорубку, а не вилікуєшся... І таких по-

мерлих вдома від ран по кожному району Черкаської області по кілька десятків. [21, с. 107]

У селі Кузьмина Гребля Христинівського району для поранених при визволенні м. Умань і району у приміщенні сільської лікарні був організований військовий госпіталь, в якому згодом заліковували рани земляки: Мельничук Трохим, Шпанко Анатолій, Шевчук Петро, яких після поранення відпустили додому [16, с. 93]

Із спогадів уродженки с. Вотилівка Лисянського району Мовчан Марії Дмитрівни: "Визволяючи наше село, загинуло 1276 чоловік, але розказували мені давно, ще старші люди, що їх там десь поховано 1700 чоловік. Серед загиблих багато було в цивільному одязі. А хоронили їх аж весною, коли зійшов сніг. Збирали їх в окопах, по ярах і лісках навколо села. Хоронили їх місцеві жителі. Особливо багато загиблих наших солдат було у яру і в лісі між Вотилівкою і Виноградом. Німці прорвалися в село 14 лютого 1944 року зі сторони Винограду, а наші війська саме заходили у Вотилівку зі сторони с. Косяківки. Солдати Червоної Армії були оточені німцями в яру між Вотилівкою і Виноградом. Після завершення боїв приходили люди із Баштечок, Тинівки, Павлівки – шукали своїх загиблих родичів. Чи когось знайшли, не пам'ятаю. Але на День Перемоги в 60-70-х роках до братської могили у Вотилівку приїжджало багато людей із Таращанського та Ставищенського районів Київської області – їх рідні загинули при визволенні нашого села. Точно знаю, що два хлопці із Вотилівки загинули за селом Бужанка, в Тихонівсько-му лісі, їх родичі із Вотилівки їздили туди на могилки» [9].

Провівши детальний аналіз втрат по кількох населених пунктах Христинівського району ми отримали такі дані: за роки війни із села Шельпахівка мобілізовано 245 осіб. Із них в 1941 році бл. 150, в березні 1944 року - бл. 90 осіб. З мобілізованих в 1941 році загинуло в 1941 році -21, в 1942 – 20, в 1943 -21(із них розстріляно окупантами за співпрацю з партизанами - 3), в 1944 – 93 (із них розстріляно окупантами за співпрацю з партизанами – 7), загинуло в квітні – 7; червні – 2, липні – 3, серпні – 3, жовтні – 6, грудні – 5. Про 46 жителів села є лише дані про те, що вони пропали безвісти в 1944 році, а про місце поховання 7 жителів села відома тільки країна, де вони загинули - Угорщина,

Румунія. Таким чином, можна припустити, що бл. 50 жителів нашого села, ймовірно, загинули в квітні-серпні 1944 року під час Умансько – Ботошанської та Ясько-Кишинівської наступальних операцій. В 1945 загинув 31 житель села. Повернулось додому 60 осіб [5].

А ось ще дані, пораховані нами по Книзі Пам'яті України по с. Івангород Христинівського району. В 1941 році на фронті загинуло 29 жителів села, 23 із них пропало безвісти, відоме місце поховання - 6. В 1942 році загинуло 16 осіб. З них: 7 пропало безвісти, місце поховання 9 відоме. В 1943 році загинуло 43 жителі села, з них 29 пропало безвісти, місце поховання 14 відоме (з них 2 партизани). В 1944 році загинуло 136 жителів села. З них: в січні - 1, лютому – 2, березні – 1. Це втрати із мобілізації 1941 року. Після визволення села у березні 1944 року була проведена мобілізація. У квітні 1944 року загинуло 26 чоловік, з них 24 пропали безвісти, місце поховання 2 відоме – Ясси, Румунія. В травні загинуло 7 – всі пропали безвісти. В червні 2 - всі пропали безвісти. В липні 3 – всі загинули в Румунії. В серпні 3, з них: 1- безвісти, 2 – в Румунії. В вересні загинуло 4 – всі в Румунії. В жовтні загинуло 5, з них: 1 - в Угорщині, 4 – в Румунії. В листопаді 2, з них: 1 – пропав безвісти, 1 – загинув в Угорщині. В грудні загинув 1 – в Угорщині. В 1944 році ще 13 жителів села загинули на території Румунії, 3 – на території Польщі, 3 – на території Угорщини, 1 – на території Естонії, 1 – на території Білорусії, 1 - на території Росії, 1 – на території Молдови. Крім того, в 1944 році ще 60 жителів села пропали безвісти [5].

Таким чином, можна припустити, що близько 80-100 жителів села Івангород загинули під час Умансько-Ботошанської та Ясько-Кишинівської операцій, причому переважна більшість із них пропала безвісти. А це нашоєму на думку, що більшість із них загинула в перших боях і під час поховання не була опізнана. В 1945 році загинув 31 житель села, з них 8 – пропало безвісти, місце поховання 23 – відоме. Таким чином, за Книгою Пам'яті під час війни з с. Івангород загинуло 255 жителів [5. Підрахунки зроблені авторами].

Щоб пролити світло на цю ще малодосліджену сторінку війни, ми звернулися до ветеранів Великої Вітчизняної війни та їх дітей.

Зі спогадів фронтовика, жителя с. Шельпахівка Сотули Дмитра Миновича: "Я був молодий, то попав в навчальний підрозділ. А стариків, тих, хто потрапив в 1941 році в оточення, їх називали "оточенцями" – відразу на фронт. Всіх кидали туди і зі зброєю, і без зброї. Шевчука Петра, Сафронова Каленя, Шпоху Івана, Петра Контрибуцу забрали відразу. Із них ніхто не повернувся. Брала з 1905 по 1926 р.н. Забирали ще і старших. Забрали мого батька Сотулу Мину Петровича, 1895 р.н. Батько загинув в Угорщині. А його брат, Сотула Федір Петрович, 1907 р.н., десь під Яссами пропав безвісти. Під Яссами майже без зброї були солдати. Казали, що "зброя там є, знайдеш". Прямо таки знущались" [17]

Зі спогадів фронтовика, жителя с. Шельпахівка Поворознюка Василя Кириловича: "Спочатку я потрапив в навчальний підрозділ. Пробув я там мало, десь із місяць. А потім нас відправили на фронт під Ясси. Разом зі мною сюди потрапило багато моїх односельців: Сотула Дмитро, Нагаєвський Кузьма, Поворознюк Гриша, Василенко Михайло, Гаврилюк Михайло. Всіх уже й не пам'ятаю. Нас обмундирували. Але ті, що прийшли трохи пізніше, воювали в домашньому одязі і зброю брали в бою. Втрати були дуже великі. Хоронили відразу після бою, на місці. Медальйонів більшість не мали, тому хоронили як невідомих, а потім рідні отримували повідомлення: "Пропав безвісти" [12]

Зі спогадів жителя с. Шельпахівки Люльки Михайла Яковича, сина учасника Великої Вітчизняної війни Люльки Якова Йосиповича: "Батько розказував, що в серпні 1944 року він воював під Яссами, і там зустрівся зі своїми земляками. З нашого села забрали багато людей. Під Ясси їх просто гоном гнали. Не обмундирували, хто в чому з дому був – в тому й воювали. На п'ятьох одна гвинтівка. Спереду німці косять, а ззаду – загороджувальні війська. Мало хто тоді залишився живий. З нашого села прийшов Стародуб Степан Іванович, Гаврилюк Андрій Євтухович, Павлишин Григорій. Стародуб вижив, тому що мав гарний почерк, його забрали писарем, а Гаврилюк Андрій Євтухович, був трактористом, то попав у танкові війська" [7].

А ось так відбувалися польові мобілізації в с. Кузьмина Гребля: "18 березня 1944 року після звільнення відбувся короткий мітинг. Була оголошена мобілізація чоловіків віком від 18 до

45 років і їх направлено в м. Умань. В Умані працював польовий військовий комісаріат. Майже всіх мобілізованих зарахували в армію, за виключенням деяких трактористів, яких залишили для проведення весняних посівних робіт. Мобілізованих жителів нашого села, як і більшості сіл Уманщини, було направлено в армію, яка вела жорстокі бої з німецько-румунськими військами в районі румунських міст Ясси - Кишинів. Ця битва в історію війни ввійшла під назвою "Ясько-Кишинівська операція". Щойно мобілізовані солдати, з яких були і такі, що ніколи в армії не служили, військової служби не знали, погано озброєні, в своєму одязі, вступили в бій з німецько-румунськими військами, загартованими в боях на фронтах війни. В цій битві радянські війська здобули перемогу, але ціною нічим не виправданих великих втрат своїх солдатів. У цій битві загинуло понад 40 чоловіків з нашого села. Сини ховали своїх батьків, а батьки своїх вбитих синів. Це була сама трагічна подія в селі протягом війни" [16, с. 92-93].

Відразу після початку війни пройшла мобілізація і в с. Велика Севастянівка. Було мобілізовано багато чоловіків віком від 18 і до 35 років. Потім почалася евакуація: вивозили сільськогосподарську продукцію. В сторону Черкас погнали із села велику череду корів, коней, свиней, щоб не потрапили до рук ворога. Трактори, автомобілі, що стояли на обліку у військкоматі, забрали разом із трактористами і водіями. А перед самим вступом німців у село, військові зібрали в селі юнаків 14-17 років і пішки повели їх в напрямку м. Черкаси. Ця процесія нагадувала формування череди на селі. Односельчани почали їх називати "чередниками". Учасники цих подій потім розповідали, що дійшли вони до переправи на Дніпрі поблизу Черкас. А там уже німці висадили десант, який відрізав їм шлях за Дніпро. "Чередники", в домашньому одязі і, звісно, без зброї потрапили в оточення. Німецька польова жандармерія взяла їх на облік, видала їм перепустки (для того, щоб інші служби їх не затримували) і відпустила додому. Згодом ці юнаки повернулися в село – радості рідних не було меж. Разом із цими юнаками повернулися в село б чоловік, які брали участь в обороні переправи через Дніпро. Вони і розповіли, що під час бою загинуло 6 наших односельців, в тому числі і мій батько. Він був поранений в голову, товариші

намагались йому допомогти, проте він відмовився і залишився там, де його поранило, бо рухатися він не міг. А тим часом відступаючі війська підірвали міст-греблю, піднялася велика вода, яка змила вбитих і поранених. Після звільнення села від окупантів 10 березня 1944 року, юнаків-"чередників" було мобілізовано до війська. Як розповідали фронтовики, що повернулися з війни, більшість цієї молоді загинула в перших боях під Ясами, адже кидали їх в бій непідготовленими, майже без зброї, не обмундированих. Після закінчення війни частина молодих продовжувала нести службу і в 1946, і в 1947 роках. [6].

Провівши по Книзі Пам'яті України детальний підрахунок втрат по Христинівському району, ми отримали такі результати: в 1941 році втрати склали 542 ос., із них: відоме місце поховання – 221 особи, а 321 чол. – пропав безвісти. В 1942 році загинуло 490 осіб, відоме місце поховання – 330, 160 – пропало безвісти. 1943 рік – загинуло 526 осіб, відоме місце поховання – 399, 127 – пропало безвісти. В 1944 році загинуло 2308 жителів району. Із них: відоме місце поховання – 938, 1370 – пропали безвісти. В 1945 році загинуло 520 осіб, із них: відоме місце поховання – 392, 128 – пропали безвісти. Простий підрахунок показує, що сумарні втрати 1941-1943 та 1945 років разом взятих становлять – 2078 чоловік, із них – 736, як такі, що пропали безвісти. Втрати лише одного 1944 року становлять 2308 осіб, із них – 1370 осіб, як таких, що пропали безвісти. Кількість зниклих безвісти в 1944 році майже вдвічі більша за кількість решти років війни.

Якщо підсумувати втрати Христинівщини за роки війни по Книзі Пам'яті, то виходить 4386 осіб. (За підрахунками авторів). До цієї кількості не враховані кілька десятків жителів, що загинули в 1946-1948 роках. А за даними наведеними в тій же Книзі Пам'яті по Христинівському району – в роки війни загинуло 5070 осіб. [5, с. 238]. Тобто, майже про 700 осіб у книзі немає жодної інформації. Проводячи підрахунок, ми звернули увагу на те, що бл. 30% із зниклих безвісти в 1944 році, загинули в квітні-травні та серпні. Саме на ці місяці припадає Умансько – Ботошанська та Ясько – Кишинівська операції.

Всього із Христинівського району було мобілізовано 7500 осіб, загинуло 5070 – тобто 2/3 [5].

Провівши власне дослідження втрат по селах Христинівського району та використавши наявні дані по інших населених пунктах Черкащини, ми зробили такі висновки: мобілізація 1944 року в середньому забирала із села з населенням у 800 чоловік близько 80-90 призовників. Із них в боях 1944 року гинуло близько 60-70 чоловік, причому із них 30-40 як такі, що пропали безвісти.

В Христинівському районі 28 населених пунктів. Якщо взяти за основу дані наших розрахунків, то виходить, що з одного Христинівського району в 1944 році було мобілізовано близько 2400-2700 осіб. В боях 1944 року з одного тільки Христинівського району загинуло не менше 1800-2100 осіб, причому – 900-1200, як такі, що пропали безвісти.

А на Черкащині 20 районів..... Отже, теоретично, мобілізації тільки 1944 року забрали з населених пунктів області 48000-54000 чоловік. (Зі 150000 за весь період війни.) Враховуючи попередні дані, можна припустити, що із них загинуло на фронтах 36000 – 42000 чоловік, із них 18000-24000, як такі, що пропали безвісти. Оскільки 1944 рік це – рік великого наступу Червоної Армії, то можна стверджувати, що кілька десятків тисяч наших земляків загинули, як "чорнопіджачники": невідготовленими, не обмундированими, погано озброєними, безіменними, безвісти пропавшими. Така значна кількість призовників давала можливість проводити військові операції, не рахуючись із втратами, особливо мобілізованих із тимчасово окупованих територій.

Проте, незважаючи ні на що, для нас вони не розчинились у часі – вони залишилися у пам'яті народу. Завдячуючи їм, ми сьогодні живемо і пам'ятаємо ту ціну, що заплатив наш народ за Перемогу.

Список використаних джерел та літератури

1. Війна в історичній та індивідуальній пам'яті: Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Криворізький державний педагогічний університет. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. - 168с.

2. Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943—1944 годах. / Владислав Гриневич [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://rkka.kiev.ua/?page_id=102
3. История Украинской ССР. В 2 томах. Т.2. – К.: Наукова думка, 1969. – 896с.
4. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.- К., 1972. - 787 с.
5. Книга Пам'яті України. Черкаська обл. 7 том - Київ: Пошуково-видавниче агентство Книга пам'яті України, 1997. – 861с.
6. Коломієць Марія Леонтіївна, 1929 р. народження, уродженка с. Сичівка, проживає в с. Велика Севаст'янівка Христинівський р-н, Черкаська обл., бесіда тривала 20 хвилин, запис зроблено авторами 24.10.11.
7. Люлька Михайло Якович 1943 р. народження, с. Шельпахівка Христинівський р-н, Черкаська обл., син учасника Великої Вітчизняної війни Люльки Якова Йосиповича 1905 р. народження бесіда тривала 20 хвилин, запис зроблено авторами 27.10.11.
8. Метківська І. Відлуння війни. Через 67 років родина дізналася про долю діда-героя // Молодь Черкащини. – 31 жовтня 2012, - С. 3
9. Мовчан Марія Дмитрівна, 1927 р. народження с. Вотилівка Лисянського району, проживає в м. Христинівка Черкаська обл., бесіда тривала 25 хвилин, запис зроблено авторами 7.11.2011.
10. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590с.
11. Першанин В. Штрафники, разведчики, пехота. «Окопная правда» Великой Отечественной / В. Першанин – М.: Эксмо: Яуза, 2010. - 256с.
12. Поворознюк Василь Кирилович, 1923 р. народження с. Шельпахівка Христинівський р-н, Черкаська обл., колгоспник-пенсіонер, ветеран ВОВ, бесіда тривала 20 хвилин, запис зроблено авторами 28.11.2011.
13. Приказ Народного Комиссара Оборони СССР о призыве в Красную Армию граждан, проживающих на освобождаемых от оккупации территориях № 089 9 февраля 1942 г. — ЦАМО. Ф. 148а. Оп. 3763. Д. 126. Л. 33, 34. Заверенная копия. Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК: Документы и материалы: 1942 год. Т. 16(5-2). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%CF%EЕ%EB%E5%E2%EЕ%Е9_%E2%EЕ%E5%ED%EA%EЕ%EC%E0%F2
14. Приказ Ставки Верховного Главнокомандования о порядке призыва военнообязанных в освобождаемых от немецкой оккупации районах № 0430 от 15 октября 1943 г. ЦАМО. Ф. 4, оп. 11, д. 76, л. 201.

- Подлинник. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/08.html
- Рибченко Л.В. "Радянські військові мобілізації на території України у 1941-1945 роках" / Людмила Вікторівна Рибченко // Збірка наукових статей "Друга світова війна. Погляд з ХХІ століття". — К., 2010.- с.303-318.
- Сажієнко І.А., Євтушенко К.І. Кузьмина гребля. Село і люди. Історико-етнографічний нарис / І.А. Сажієнко – УВПП, 2006. – 280с., іл.
- Сотула Дмитро Минович, 1923 р. народження с. Шельпахівка Христинівський р-н, Черкаська обл., колгоспник-пенсіонер, ветеран ВОВ, бесіда тривала 25 хвилин, запис зроблено авторами 25.10.2011.
- Симоненко І.М. Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / І.М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4. – С.44-54.
- Україна і український народ у Другій світовій війні: Дискусії в Українському інституті національної пам'яті. – Випуск IV / [упорядники Л. Герасименко, Р. Пилявець]. К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 95с.
- Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-красознавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: "Ваш Дім", видавець ПП Дикий О.О., 2005.- 476с.
- Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Збірник документів і матеріалів / Укладачі: П.М. Жук, П.П. Жук, С.І. Кононенко, С.І. Кривенко. Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. – 208с.
- Черняк К., Шамрай О. Шана фронтівикам. У Каневі перепоховали воїнів, знайдених на місці бойових дій / К. Черняк, О. Шамрай // Нова Доба. - № 38-39, 12 травня 2011, - С.3.

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 327.7:061.1ЄС

ІНТЕГРАЦІЯ ЧЕХІЇ ТА СЛОВАЧЧИНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті аналізуються основні аспекти, проблеми та етапи європейської інтеграції Чеської Республіки і Словацької Республіки.

Ключові слова: європейська інтеграція, Угода про асоціацію, реалізація, стратегія, Чеська Республіка, Словацька Республіка.

В статье анализируются основные аспекты, проблемы и этапы европейской интеграции Чешской Республики и Словацкой Республики.

Ключевые слова: европейская интеграция, Договор об ассоциации, реализация, стратегия, Чешская Республика, Словацкая Республика.

The main aspects, problems and stages of the European integration of the Czech Republic and Slovak Republic are analyzed in the given article.

Keywords: European integration, the Association Agreement, realization, strategy, Czech Republic, Sloven Republic.

На рубежі 80-90-х років ХХ ст. в регіоні Центрально-Східної Європи відбулися кардинальні зміни, які призвели до падіння комуністичних режимів, розпаду біполярного світу і виходу на міжнародну арену нових демократичних держав. Внаслідок цього активізувалися інтеграційні процеси, які відбуваються в різних регіонах світу і охоплюють різні сфери відносин між державами.

Європейська інтеграція, започаткована як економічна, поступово набрала політичного, соціального і культурного виміру. Починаючи від підписання Маастрихтського договору 7 лютого 1992 р. про створення Європейського Союзу, інтеграція отримала політико-правове втілення в єдиному правовому полі з наднаціональними інституціями та спільним ринком, економічним і валютним союзом, спільною політикою в основних сферах суспільного життя.

Стабільність і безпека в Європі у XXI ст. значною мірою залежить від успішної інтеграції постсоціалістичних країн Центрально-Східної Європи, які провели політичні та соціально-економічні трансформації і стали повноправними членами Європейського Союзу.

Чеська Республіка і Словацька Республіка, бажаючи відновити демократію політичні, соціально-економічні та господарські традиції міжвоєнного періоду, взяли курс на євроінтеграцію і поступово досягли помітних успіхів.

Вивчення практичного досвіду інтеграції до ЄС наших найближчих західних сусідів і стратегічних партнерів - Чехії і Словаччини являється досить актуальним і корисним для України, яка планує підписати договір про асоціацію з Європейськими Союзом.

Українські вчені досить плідно досліджують проблеми євроінтеграції Чехії та Словаччини. В такому ракурсі опубліковано роботи В.Андрейко, Т.Ф. Герасимчук, Б.Гудими, М. Галагана, Л. Кіцили, Є.Б. Кіш, О. Поведи та ін. Натомість порівняльного аналізу важливих і проблемних питань інтеграції Чеської Республіки і Словацької Республіки до ЄС не приділено належної уваги.

Метою даної статті є порівняльний аналіз реалізації процесу інтеграції Чехії і Словаччини до Європейського Союзу.

Чехословаччина та Європейське Співтовариство ще 1978 р. уклали так звану обмежену угоду про торгівлю металургійною продукцією у рамках Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), а у 1982 р. – двосторонню угоду з текстильної промисловості. Згодом (у 1988 р.) були укладена 4-річна угода з торгівлі промисловими товарами, яка вступила в дію у квітні 1989 р. [6, с.13].

Зацікавленість Чехословаччини та її громадян у членстві в Європейських співтовариствах висловлена в одному з лозунгів Оксамитової революції 1989р., а саме- «Повернення до Європи».

Після листопадової «оксамитової революції» 1989 р. в Чехословаччині до влади прийшли демократичні сили. Президентом Чехо-Словацької Федеративної Республіки було обрано відомого дисидента Вацлава Гавела. На парламентських виборах перемогу здобули «Громадянський форум» та «Громадськість

проти насилля». Керівництво ЧСФР з самого початку поставило завдання у зовнішньополітичній сфері – вступ до ЄС. При цьому зважали на те, що членство в ЄС забезпечить гарантії демократичного розвитку країни, посилить її міжнародні позиції, буде стимулювати економічне зростання і зміцнить позиції на міжнародній арені.

У грудні 1990 р. Чехословаччина розпочинає з ЄС переговори з укладення угоди про приєднання (асоціацію). Європейська угода між Чехо-Словацькою Федеративною Республікою в ЄС була укладена 16 грудня 1991 р. Для швидкої реалізації економічної частини домовленостей 1 березня 1992 р. була підписана спеціальна Тимчасова угода, через реалізацію якої і почався процес формування режиму вільної торгівлі між Чехо-Словацькою та ЄС, розрахований на 10-річний перехідний період [1, с. 58].

Навесні 1991 р. після підписання основних договорів, Чехо-Словацька стала членом Ради Європи й вступила в Міжнародний валютний фонд. У 1991-1992 рр. Чехо-Словацька уклала декілька важливих угод про взаєморозуміння, співпрацю та добросусідство, зокрема з Францією, Італією, Іспанією, Польщею, Німеччиною [6, с.11-12]. Але чеським і словацьким політикам так і не вдалося знайти таку форму федеративного співіснування двох братніх слов'янських народів, яка б у повній мірі задовольняла національні прагнення і чехів, і словаків, а також одночасно – це саме головне – була б функціональною.

В результаті переговорів в липні 1992 р. чеські і словацькі лідери вирішили, що ЧСФР буде поділена на дві суверенні держави – Чеську Республіку (ЧР) і Словацьку Республіку (СР).

31 грудня 1992 р. опівночі Чехословаччина припинила своє існування і з 1 січня 1993 р. всі її повноваження перейшли до Чеської Республіки і Словацької Республіки.

Поділ ЧСФР на дві суверенні держави було здійснено на основі досягнутих домовленостей і політичного договору без будь-якого тиску. Ці факти значно вплинули на позитивне сприйняття ЧР і СР іншими європейськими країнами та міжнародними організаціями і впливали на процес їх інтеграції до ЄС.

Чеська і Словацька Республіки постали перед західним співтовариством як держави зрілі і розвинуті, готові йти на ком-

промиси і угоди, здатні вирішувати будь-які проблеми шляхом переговорів. Все, це без сумніву, було великим плюсом в процесі інтеграції обох країн до ЄС.

Європейський Союз, незважаючи на те, що прийняття нових членів є досить складним і довготривалим процесом, не відкидає нових претендентів. Більше того, в червні 1993 р. на засідання Європейської ради у Копенгагені були схвалені критерії, яким мають відповідати країни-кандидати на вступ до Європейського Союзу (Копенгагенські критерії). Вони включають в себе:

- стабільність інститутів, що гарантують демократію, верховенство права, повагу до прав людини, повагу і захист національних меншин (політичні критерії);

- наявність дієвої ринкової економіки і здатність витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у межах ЄС (економічні критерії);

- здатність узяти на себе зобов'язання, що впливають з членства в ЄС, включаючи суворе дотримання цілей політичного, економічного, валютного союзу (інші критерії);

- існування юридичних та адміністративних структур, які б сприяли прийняттю і запровадженню європейського права [8].

Ці критерії в цілому відповідають тим реформам, які потрібно провести, щоб здійснити перехід від планової до ринкової економіки і від однопартійної тоталітарної держави до демократичної. Копенгагенські критерії означали, що кожна країна матиме можливість вступати до ЄС, як тільки буде спроможна взяти на себе усі зобов'язання (економічні та політичні умови), матиме достатній адміністративний та судовий потенціал для впровадження європейського законодавства. Необхідно зазначити, що вищевказані критерії для будь-яких країн-кандидатів дійсні і до сьогодні.

Для кожної з країн-претендентів Рада ЄС на основі детального вивчення ситуації, крім загальних умов, розробила індивідуальний план приєднання з окресленням пріоритетів, конкретних дій і термінів їх виконання. Так, в програму підготовки до членства в ЄС для Чеської Республіки було включено 90 завдань, а для Словацької Республіки – 98 [5, с.24].

Після рішень Копенгагенського саміту постсоціалістичні країни ЦСЄ змогли подати офіційні заяви про асоціацію з ЄС.

4 жовтня 1993 р. була підписана Угода про асоціацію між ЄС та Словацькою Республікою і Угода про асоціацію між ЄС та Чеською Республікою. Ці Угоди набрали чинності з 1 лютого 1995 р. [11].

У грудні 1994 р. Європейська Рада затвердила “Стратегію попереднього вступу для держав Центральної і Східної Європи”, які базувалися на 4 основних елементах: Європейських угодах; багатосторонньому структурному діалозі; підготовці країн ЦСЄ до інтеграції в єдиний внутрішній ринок; допомога ЄС країнам – претендентам в межах спеціальних програм до інтеграції у єдиний внутрішній ринок ЄС; фінансова допомога країнам ЦСЄ [3, с.17; 6, с.13].

Європейські угоди стали новими формами договірних відносин і включали положення про політичний діалог, вільний рух товарів, переміщення людей, послуг та капіталів, економічне, фінансове і культурне співробітництво. З підписанням Європейських угод, набуттям Чеською Республікою і Словацькою Республікою статусу асоційованих членів і прийняттям «копенгагенських критеріїв» членства було започатковано процес приєднання Чехії і Словаччини до ЄС.

Процес інтеграції Чеською та Словацькою Республік до ЄС можна умовно поділити на кілька етапів:

1 етап – 1993-1997 рр. – характеризується певною нестабільністю державних інститутів обох країн;

-нерозвиненістю партійних систем, економічною кризою і протиріччям у внутрішньополітичному житті суспільства, відсутність цілеспрямованої зовнішньої і внутрішньої політики щодо підготовки до вступу до ЄС.

2 етап – 1998 р. – це період кардинальних змін, активізації зовнішньополітичної діяльності і характеризується поетапним реформуванням окремих інституцій; зміною законодавства про партії, вдалим залученням значної кількості іноземних інвестицій; активною і конструктивною співпрацею керівництва ЧР і СР з представниками Європейській комісії та країнами – членами ЄС; активною бурхливою дипломатичною діяльністю.

3 етап – 1999-2004 рр. – участь у передвступних програмах ЄС і він характеризується успіхами у проведенні інституційних реформ згідно з норм і стандартів ЄС і ефективним фун-

кціонуванням партійних систем Чехії і Словаччини; створенням і успішним функціонуванням дієвої, конкурентноспроможної ринкової економіки; виконанням політичних критеріїв для вступу до ЄС; імплементацією вітчизняного законодавства відповідно до європейських норм, виконанням усіх критеріїв щодо вступу до ЄС.

Процес інтеграції Чехії і Словаччини до ЄС невіддільний від внутрішніх трансформаційних процесів, які проходили в контексті “повернення до Європи” і виконання країнами “копенгагенських критеріїв”. Перші кроки ЧР і СР з євроінтеграції показали, що їх керівництво мало обмежені знання стосовно цього процесу, і сподівалося досить легко і швидко вступити до ЄС. І чеські, і словацькі лідери намагаючись як найшвидше порвати з комуністичним минулим, приділяли увагу в основному політичному аспекту інтеграції і недооцінили складні інституціональні реалії ЄС, а також важливість секторальної інтеграції. Тобто, необхідно було виконувати умови ЄС відповідно до обумовленого плану дій і переговорному процесу. Крім того, у 1995р. ЄС підготував і затвердив програму підготовки країн ЦСЄ до вступу в ЄС – “Біла книга. Підготовка асоційованих країн Центральної і Східної Європи до інтеграції до внутрішнього ринку Європейського Союзу” [12].

Чехія та Словаччина повинні були прийняти однакові правові норми, виконати абсолютно однакові завдання. Але темпи, засоби вирішення цих завдань, їх глибина в Чеській Республіці та Словацькій Республіці значно відрізняються.

На початковому етапі свого суверенного існування ЧР досягла значних короточасних успіхів в реформуванні економіки, торгівлі, законодавства, але відставала в співробітництві з іншими країнами, що вступило в протиріччя з декларативними заявами Чеського уряду про активну участь в європейській інтеграції. Уряд, який очолював прем'єр-міністр З. Клаус, Громадська демократична партія не висловлювали особливої симпатії до ЄС і не схвалювали його політики розширення на Схід. Тільки 23 січня 1999 р. Чехія подала до ЄС заявку на членство в Європейському Союзі, тим самим акцентуючи своє критичне відношення до євроінтеграції. Крім того, просування економічних реформ ускладнилось рецесією, яка розпочалася в 1997 р., адаптація

правової бази до правового простору Євросоюзу проходила досить повільно. Тому чеській уряд здійснив ряд заходів для зближення з ЄС і виконанням поставлених перед ЧР умов.

У грудні 1997 р. Рада глав держав і урядів-членів ЄС в Люксембурзі прийняла політичне рішення про поетапне масштабне розширення Євросоюзу. При цьому було зазначено, що дотримання Копенгагенського політичного критерію є передумовою для початку переговорів про інтеграцію. Чехія була названа серед інших країн, які найближче підійшли до виконання копенгагенських критеріїв. В березні 1998 р. Європейська Рада визначила 5 країн (Чеська Республіка, Польща, Угорщина, Естонія), які увійшли до першої хвилі розширення ЄС, а Словаччина, Латвія, Литва, Румунія – до другої [7, с. 22].

30 березня 1998 р. представники Європейської комісії передали урядам усіх асоційованих країн, в т.ч. Чеської Республіки і Словацької Республіки, документ «Партнерство заради вступу», на основі якого повинні були розвиватися відносини між ЄС та цими країнами. В документі зазначалося, що підготовча стратегія країн-кандидатів має проводитися у більш посиленому режимі: необхідно визначити найважливіші цілі, об'єднати і направити в цьому напрямку всі форми підтримки та допомоги ЄС, окреслити основні короткотермінові і середньотермінові пріоритети. Програма партнерства ставала важливим інструментом виконання копенгагенських критеріїв та мобілізації всіх видів допомоги країнам-кандидатам в процесі підготовки до членства в ЄС [11].

Кожна країна-кандидат повинна була до кінця березня 1998 р. розробити Національну програму набуття членства в ЄС, яка містила план-графік з реформування законодавства, економіки, суспільної сфери та інших галузей, а в разі необхідності – визначені фінансові та адміністративні ресурси.

Кожного року Європейська Комісія публікувала свої звіти з відповідними висновками про досягнутий прогрес країн-кандидатів у процесі приєднання до ЄС, подавала аналіз проведених реформ. Це давало можливість на основі об'єктивного підходу порівняти і оцінити реальний прогрес країн на шляху до вступу в ЄС і прийняти рішення відносно просування країни в інтеграційному процесі.

Уряди Чехії та Словаччини розробили відповідні Національні програми підготовки країн до набуття членства в ЄС. Європейська Комісія досить критично оцінювала кроки ЧР і СР на шляху до Євросоюзу. Так, у своєму «Звіті щодо прогресу Чехії на шляху до приєднання» за 1998р. висловила глибоку стурбованості у зв'язку з економічним спадом в країні, незадовільним станом структурних реформ, незавершеністю процесів приватизації в господарській та банківській сферах, малопомітним поступом Чехії в питаннях гармонізацій народного господарства із загальноєвропейським [9].

В Словаччині також загальмувався процес реформування економіки, велика приватизація здійснювалася клановим шляхом в інтересах наближених до правлячих кіл словацьких олігархів, доступ іноземних інвесторів обмежувався, вводилися ізоляційні правила до режиму зовнішньоторгівельної діяльності тощо. Крім того, посилювався націоналістичний тиск на 600-тисячну угорську меншину в країні, що провокувало напругу в стосунках з Угорщиною.

Уряд В.Мечіара на міжнародній арені балансував між Сходом і Заходом, спекулював на протиріччях між Російською Федерацією і ЄС, внаслідок чого СР фактично опинилася у зовнішньополітичній ізоляції з боку західноєвропейських країн [12].

Чеська і словацька політичні еліти доклали значних зусиль для подолання негативних явищ, копенгагенських критеріїв. В 1998р. в Чехії і Словаччині відбулися парламентські вибори. Пріоритетне місце у передвиборчих програмах практично усіх політичних сил обох країн займали заходи щодо подальшого просування до ЄС. В Чехії в червні 1998 р. на виборах перемогли соціал-демократи, які кардинально переглянули всю стратегію реформ на шляху до ЄС. Новий уряд, який очолив М. Зе-ман, визначив необхідність прискорення підготовки Чехії до вступу в ЄС як першочергового завдання і сконцентрував свої зусилля на виведенні країни з економічної кризи та інтенсифікації структурних реформ. Було здійснено поворот політики кредитних обмежень до політики кредитної експансії, підвищення бюджетних видатків, що сприяло покращенню економічного росту [9].

На початку 2000-х рр. Чехія досягла значних успіхів в адаптації національного законодавства до правової системи ЄС. Відповідно звіту Європейської Комісії за 2002р. країна завершила перехід до європейських норм у фінансовому секторі і мала досить високі показники інтеграції стосовно питань вільного пересування товарів, господарської конкуренції, стандартизації та сертифікації продукції і товарів, валютного та прикордонного регулювання тощо [10, с. 179].

Під час переговорного процесу Чеська республіка закликала ЄС надати перехідний період для лібералізації національного ринку енергоресурсів, введення вільного ринку землі та нерухомості, досягнення європейських екологічних стандартів, адаптації податкової системи до стандартів ЄС. Зі своєї сторони Євросоюз наполягав на тимчасовому обмеженні у сфері свободи пересування і працевлаштування чеських громадян в країнах ЄС. Кінець кінцем сторони прийняли компромісне рішення: Чехія отримала згоду ЄС на введення 7-річного мораторію на допуск нерезидентів на ринок сільськогосподарських земель, а за тимчасове обмеження свободи пересування і працевлаштування чеських громадян в ЄС – право на захист національного ринку праці від напливу робочої сили з Євросоюзу [10, с. 180].

Роки перед вступом до ЄС (2000-2003 рр.) Чехія поступово розвивалась і вдосконалювала власну економіку для успішної інтеграції в економіку Євросоюзу. У 2001р. майже 61,5% всього товарообігу ЧР припадало на країни ЄС. Постійно зростала частка чеського експорту в цей регіон, в структурі якого переважала високотехнологічна продукція та напівфабрикати. Одночасно зростали поставки з країн ЄС, передусім – це різні машини і транспортні засоби, засоби автоматики, що свідчать про технічне переоснащення та модернізацію чеської промисловості.

Отже, в результаті успішної роботи, проведення політичних і економічних реформ, імплементації законів Чеською Республікою були виконані всі вимоги Євросоюзу.

1998 р. був переломним і для Словаччини. В ході парламентських виборів перемогла об'єднана демократична коаліція, яка наприкінці року сформувала уряд на чолі з М. Дзуріндою. Він розпочав активну дипломатичну діяльність з метою добитися згоди ЄС на початок передвступних переговорів. В результаті

було створено спільну Робочу групу на високому рівні, яка зосередила свою діяльність на розробці, прийняттю і контролю усіх політичних, економічних і правових заходів, які Словацька Республіка повинна реалізувати для виконання копенгагенських критеріїв і пріоритетних завдань програми «Партнерство для вступу». Крім того, новий уряд розробив і прийняв 24 лютого 1999 р. «План інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки в Європейський Союз», в якому словацька сторона зобов'язалася прискорити політичні та економічні реформи, адаптацію правових норм до європейських стандартів, а також розвивати більш тісні взаємовідносини зі всіма країнами-членами Євросоюзу, а також Чеською Республікою та Угорщиною. СР ініціювала і координувала кроки з євроінтеграції з урядами Польщі, Чехії, Угорщини. Словаччина внаслідок активної дипломатії дістала підтримку провідних країн-членів ЄС, намагаючись вчасно, без висування додаткових умов, знаходячи компроміси, виконувати рішення і поради керівних органів Євросоюзу [6, с. 60-61; 11].

Як зазначалося у Регулярному докладі Європейської Комісії від 13 жовтня 1999 р., завдяки змінам з вересня 1998 р. ситуація у всіх галузях економіки значно покращилась. За рахунок вдалого масового залучення інвестицій вирішувалися проблеми економічного зростання. Була реформована система охорони здоров'я, введено елементи платної медицини, розгорнуто пенсійну реформу і запроваджено додаткове пенсійне страхування, за бюджетний рахунок оздоровлено банківську систему. Але Словаччина мала певні недоліки зі створенням дієвої і конкурентноспроможної ринкової економіки: призупинену купонну приватизацію з несплаченими населенню коштами, хитку банківсько-фінансову систему зі збанкрутілими банківськими і небанківськими установами, нерозвинену транспортну інфраструктуру, збитковий аграрний сектор, не переглянуті результати політичної приватизації попереднього періоду [12].

У грудні 1999 р. сесія Європейської Ради в Хельсінкі вирішила розпочати переговори про вступ Словацької Республіки до ЄС. Переговори з країнами т.зв. "другої групи" офіційно розпочалися 15 лютого 2000 р., на яких констатували, що СР уже в основному виконала політичні критерії для вступу, зробила сут-

теві кроки в області демократії, прав і свобод громадян, однак проблемними залишалися деякі питання економічної інтеграції [4, с. 551].

На цьому етапі (1999- 2003 рр.) словакам вдалося виконати практично всі поставлені завдання: підвищити рівень середньої зарплати, зменшити кількість безробітних та імплементувати своє законодавство до європейських норм. Було схвалено ряд законів, спрямованих на реформування та зміцнення інститутів громадянського суспільства, а також про політичні партії, вищу освіту тощо. Внаслідок прийняття “антидискримінаційного закону” словацькому суспільству було запропоноване нове розуміння прав людини – відповідно до європейських стандартів. Крім того, у Словаччині розробили і впровадили інституційну систему координації європейської інтеграції, яка дозволяє відповідним державним інституціям чітко виконувати всі необхідні функції та завдання. На думку деяких дослідників, в Україні існують проблеми, пов’язані з тим, що більшість аспектів політики інтеграції координують різні міністерства і відомства. У результаті такого дублювання вся система координації неефективна і уряд не в змозі забезпечувати ефективну комунікацію і координацію органів влади на шляху до Європейського Союзу [2, с. 500-503].

В грудні 2002 р. в Копенгагені на засіданні Європейської Ради було вирішено направити офіційне запрошення на вступ до ЄС 10 країнам, в т.ч. Чеській і Словацькій Республікам [4, с. 551-552].

16 квітня 2003 р. в Афінах була підписана угода про вступ 10 нових країн до Європейського Союзу, серед яких були Чеська і Словацька Республіки. У всіх країнах – кандидатах були проведені референдуми. У Словаччині референдум щодо вступу до ЄС відбувся 16-17 травня 2003р., в якому взяли участь 52,15% населення, з яких 92,46% підтримали вступ до ЄС. Населення ЧР проголосувало за її вступ до Євросоюзу на референдумі 13-14 червня 2003р.: “за” – 77,22%. Участь у референдумі становила 55,21% усіх виборців[11].

З 1 травня 2004 р. Чеська Республіка і Словацька Республіка стали повноправними членами Європейського Союзу.

Таким чином, процес вступу Чехії і Словаччини до Європейського Союзу характеризувався інституційними реформами, значними зусиллями чехів і словаків з виконання копенгагенських критеріїв. Заходи, які здійснювали обидві республіки, явились сильним каталізатором реформування економіки, демократизації політичних інститутів, дотримання прав і свобод людини, прогресивних змін в соціальній сфері. Вступ до Євросоюзу ознаменував перехід до нового етапу розвитку ЧР і СР в межах розширеної Європи, єдиного внутрішнього ринку та політико-правового простору.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрейко В.І. Проблеми економічної інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу / В.І. Андрейко // Наукові записки НаУКМА, 2009.- Т.91. Історичні науки. – С.58-62.
2. Галаган М.О. Досвід Словацької Республіки щодо реалізації Європейської інтеграції / М.О. Галаган // Теорія і практика державного управління: Зб.наук.пр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2012. – Вип.4(39). – С.497-503
3. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004 рр.) : Автореф...к.іст.наук/ Т.Ф. Герасимчук. – К., 2005. -24с.
4. Зарубежные страны. Вып. 1: 1998-2003гг.//Автор-составитель Я.М.Бердичевский. – Запорожье: Премьер, 2003. -624с.
5. Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия / И. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. -№9. –С.22-33.
6. Кіцила Л.Ю. Зовнішньополітичні аспекти реалізації курсу Чеської Республіки на інтеграцію до Європейського Союзу: Автореф...к.політ.наук. – Львів, 2004. – 23с.
7. Кіш Є. Європа у пошуках ідентичності: Процеси інтеграції країн Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Нова політика. – 2005. - № 8.- С.19-25.
8. Критерии вступления (Копенгагенские критерии// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: n-evrope.eu/glossary/term/47).
9. Поведа О.П. Основні проблемні аспекти інтеграції Чеської Республіки до ЄС / О.П. Поведа // Вістник НТТУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. – Вип.3(11).2011. – С.27-31 [Електронний ресурс] - Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/VKPI_soc/2011-3/Poveda.pdf

10. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. – М.: Наука, 2002.-206 с.
11. Эштванникова М. Интеграция Словакии и Чехии в Евросоюз / М. Эштванникова // [Электронный ресурс]-Режим доступа : gau.su/observer/#10_2003/10_06.
12. Янчук Л. Європейська інтеграція Словацької Республіки (1993-2004 рр.) / Лариса Янчук // Український історичний збірник. – Вип.11. – 2008. –С.317-324 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: archive.nbuv.ua/portal/soc-gum/uiz/2008-11/31.

**БАРАЄВ В. М., кандидат
історичних наук, доцент;
ЧЕРНОВОЛ Л. І.,
старший викладач**

УДК 321.6/8

ФОРМА ПРАВЛІННЯ: ПРОБЛЕМИ КЛАСІФІКАЦІЇ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ

На основі аналізу наукової літератури у статті узагальнюються сучасні підходи до розуміння форми правління, виявляються проблеми класифікації та визначення змісту.

Ключові слова: форма правління, монархія, республіка, гібридні та атипові форми правління, демократія.

На основе анализа научной литературы в статье обобщаются современные подходы к пониманию формы правления, выявляются проблемы классификации и определения содержания.

Ключевые слова: форма правления, монархия, республика, гибридные и атипичные формы правления, демократия.

On the basic of analysis of scientific literature article generalizes and formulates fundamental contemporary approaches to understanding of form of state government and makes clear the problems of its classification and defining of its contents.

Keywords: form of state government, monarchy, republic, hybrid and untypical forms of state government, democracy.

Вказана тема донедавна вважалася з'ясованою політичною, юридичною та історичною науками. Отже, такою, що втратила актуальність і перейшла до розряду хрестоматійних. При цьому саме поняття форми правління в юридичних та політологічних курсах визначається як сума певних ознак та змістових елементів. Традиційно до них відносять систему організації вищих органів державної влади з особливим виокремленням інституту глави держави, порядок їх утворення, процедури наділення владою, порядок взаємодії цих органів між собою та з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні.

В науці на основі вказаного поняття та визначення його змісту сформувалася й система класифікації чи типологізації держав за формою правління. Зазвичай вона утворюється на ос-

нові двох «класичних» форм – монархії та республіки. Кожна з цих форм має три типи: монархії є абсолютні, дуалістичні та парламентські, а республіки – президентські, парламентські та змішані.

Традиційна методологія та засади класифікації форм правління на протязі достатньо тривалого часу виконували свої функції та допомагали у вирішенні політичних задач. Але на рубежі ХХ – ХХІ століть у процесі еволюції державного устрою почали відбуватися помітні зміни у формах організації вищих органів влади. Фактом можна вважати достатньо значну кількість держав з гібридними та атиповими формами правління, що призвело й до необхідності його теоретичного осмислення. З цим пов'язуються можливості подальшого розвитку теорії держави та права, політології та політичної історії.

Дослідження визначеної проблеми не позбавлено й практичного значення. По-перше, розуміння видозмін у формах правління може стати у пригоді в справі налагодження й розвитку різноманітних міждержавних зв'язків. По-друге, воно надасть можливість більш раціонально й ґрунтовно вести публічну дискусію з питань вдосконалення форми державного правління України, а також здійснювати відповідну практичну діяльність. Адже, як слушно зауважується в одному з досліджень, здійснених під егідою ОЕСР, «найважливішою пріоритетною задачею державного будівництва має бути форма правління та визначений набір політичних процесів та механізмів підзвітності, через які держава й суспільство взаємо узгоджують свої очікування одне від одного» [16, с.17].

Нова проблематика теми певною мірою привернула увагу науковців. Не згадуючи відомі фахівцям та студентам монографічні видання та учбові посібники, вважаємо за можливе обмежитися лише розвідками, присвяченими саме дослідженню нових явищ у процесі еволюції форм держави. Це, переважно статті відомого російського правознавця В.Є.Чиркіна [16, 17], В.Іванова [5], Л.Г.Берлявського [2], Д.М.Худолія [15] та ін.

Оригінальністю підходу до з'ясування змісту такої форми правління, як республіка в контексті її історичної еволюції, цікавими й заслуговуючими на увагу спостереженнями та висновками відрізняються праці О.Г.Хархордіна [13,14]. Вони висувають

цілий ряд важливих питань, спонукаючи до перегляду чи, принаймні, уточнення традиційних концепцій.

Увага українських дослідників до питань, пов'язаних з новими формами правління, за відомих причин, менша. Як на нашу думку, внаслідок цього вони більш схильні поділяти традиційні концепції, ніж їх переглядати. З останніх праць слід згадати докторську дисертацію С.К.Бостана «Форма правління сучасної держави: теоретико-правові засади», в якій дослідник здійснив спробу певним чином осучаснити критерії класифікації цього елементу форми держави, а також його монографію з теми дисертації та наукові статті [3]. На нашу думку, окремі судження автора вимагають подальшого з'ясування. Це, зокрема, стосується висновку щодо заміни поняття «республіка» в теорії держави й права поняттям «поліархія» з наступною типологізацією на субтипи: парламентська, президентська та змішана. Водночас С.К.Бостан пропонує терміни для означення історично-структурного типу форми держави – монархія і полікратія, котрим відповідають форми правління: монархія і поліархія. Республіка, на його думку, є не «формою правління, а поняттям, котре означає історично генетичний тип держави епохи громадянського суспільства, на відміну від «монархії» – історичного структурного типу держави «станово-кастового суспільства».

Крім названих можна пригадати також праці Сухоноса В.В. [10], Рябова С.Г.[9] та ін.. Власне, тут також запропоновані в якості первинного критерію класифікації ознаки одноособовості чи колегіальності правління. Сухонос В.В. висуває й такі критерії, як тип та «образ» форми правління. За типом він поділяє їх на архаїчну, класичну та конституційну монархію та архаїчну й конституційну республіки. За образом (особливості реалізації суверенних прав) – «авторхічну, олігархічну та поліархічну».

Обрана тема статті знайшла широке відображення в науковій літературі багатьох країн. Зрозуміло, найбільший інтерес викликають праці правників, політологів, соціологів та істориків з англосаксонських держав. Їх величезна кількість, тому відпадає й необхідність конкретного аналізу цих праць. Дещо з надбання, зрозуміло, запозичили й російські та українські науковці. Певною мірою до загальних рис вказаних праць можна віднести в цілому позитивістський підхід, гнучке ставлення до категорій та термінів,

в тому сенсі, що останні не обмежують їх творчий пошук. Можна також вказати, що нерідко у вказаних дослідженнях форма правління пов'язується з політичним режимом. В цьому аспекті доцільно пригадати й відому сентенцію У.Черчилля про, те, що «демократія є найгіршою формою правління, якщо не згадувати іншої». Або судження Голови Європарламенту Мартіна Шульца про найкращу, на його думку, форму правління в Україні, якою має бути «президентсько-парламентська демократія» Доречно також зауважити, що у політичному та науковому дискурсі, зокрема США, демократія не оцінюється завжди позитивно. І вказана традиція нараховує вже не одну сотню років. Американці, скажімо, пам'ятають і нерідко повторюють слова одного з «батьків» конституції США Джеймса Едісона: «Чиста демократія є наймерзнішою формою правління... вона несумісна з особистою безпекою і правами власності». Слово «демократія» відсутнє у Декларації Незалежності та конституції. США визначаються як «конституційна республіка» [12].

Теоретична та практична актуальність теми, рівень її розробки наукою надають нам змогу висунути перед собою мету здійснити загальний аналіз сучасних концепцій форми державного правління та дійти певних висновків щодо цього предмету. З метою пов'язується необхідність певною мірою переглянути деякі сталі уявлення щодо сутності держави, державного управління та його форми, а також здійснити спробу внести певні модифікації в системи класифікації форм державного правління. Виходячи з обсягу статті, її задачі цим і обмежуються.

Починаючи виклад основного змісту, доцільно висловити окремі судження стосовно поняття держави та державного правління. До речі, з пропозицією С.К.Бостана про застосування поняття форми саме державного правління, а не правління «взагалі» можна погодитися.

Поняття держави всупереч лапідарному визначенню у пострадянських монографіях та підручниках в дійсності належить до доволі складних та змістовних. У найбільш стислому розумінні, яке дозволяє у максимально можливому обсязі охопити всі відповідні феномени, держава, звертаючись до М.Вебера, – це організація влади в межах певної території, котра здійснює її через застосування або загрозу застосування матеріальних засо-

бів насилля. Держава – це «співтовариство», за М.Вебером, яке проголошує або претендує на легітимне застосування фізичної (матеріальної) сили на певній території. (Claims the monopoly of the legitimate use of force within a given territory) ».

Держава також є й єдиним джерелом «права» на відповідну монополію. Стосовно способів легітимізації державної влади, тобто процесу «отримання» згоди суспільства на це або примушування його до того, щоб воно фактично погодилося із вказаною монополією, написано багато, що звільняє нас від необхідності зупинятися на даному питанні [4].

Легітимне насилля саме й становить найважливіший ресурс державного управління суспільством в межах суверенної території та його представництва ззовні, у відносинах з такими ж самими публічними «одинацями». І, ймовірно, цим і вичерпуються родові ознаки публічно-правових «сутностей» («entity»), відомих під назвою «держава». У всьому іншому, не тільки між окремими з них, але й групами, існують помітні відмінності. Скажімо, сучасне поняття держави («state», «staat», «l'etat», «estado», «stato») виникло в Європі приблизно у XVII столітті і вже своєю назвою відобразило таку сутнісну рису європейської держави, як зв'язок із суспільством та правом, правове підґрунтя. В інших цивілізаційних спільнотах організація політичної публічної влади називається по-іншому. Скажімо, слово «держава» містить в собі залишки уявлень ще князівської доби, коли чітка межа між публічним і приватним правом була відсутня, і влада сприймалась як об'єкт приватного володіння. Недалеко від цього пішла й назва держави у російській мові – «государство», котра походить від слова «хозяйство», «господарство». Звідси Великий князь московський так само, як і литовський чи молдавський, титулувався «господарем», поки не сформувався розуміння, що система публічно-владних відносин є чимось іншим, ніж «господарство» князівської вотчини. А, наприклад, у Польщі, яка частково запозичила елементи європейської державно-правової цивілізації, поступово затверджувалось поняття держави як «панства», тобто організації публічної влади «народу шляхетського» – магнатів та шляхти. Поряд з ними було політично безправне «посполство». У подальшому, у новітній час, останнє також вибороло політичні права й стало «народом» – «джерелом» державної влади.

Особливості сутності й змісту державної влади відображуються також мовами інших народів. У тому ж разі, коли переважний вплив державно-правового характеру здійснюють інші суспільства та держави, то запозичуються їхні поняття. Так, у чеській і словацькій мовах держава – «staat», що запозичене з німецької. Народи, у котрих історія державності нараховує століття або тисячоліття, створили власну термінологію. Вона нерідко відображує специфіку їх політичних систем. (Китай, Японія, Корея, В'єтнам та інші)

Все це певним чином виявляється і в організації та здійсненні діяльності з державного правління чи управління. Зазначимо, що в англійській мові перше й друге – «state government» і «state governance» – вважаються синонімами. Водночас вони відмежовуються від іншого масиву «управління» – «management». Зміст державного правління складають інститути, норми та дії із реалізації державної політики, а водночас – і її вироблення та правового закріплення.

Відтак, форма державного правління («form of state government») може розглядатись і в інституціональному, і у функціональному аспектах. Це певним чином структурована система всіх державних органів, котрі здійснюють «правління» чи «управління», або уряд у широкому смислі (законодавчо-представницька, виконавча, судова, контрольно-наглядова складові, можливо – інші); нормативні основи їх формування, діяльності та взаємовідносин (Боже, світське право, інші норми); механізми взаємодії з населенням («народом»), коли воно формально чи фактично є джерелом державної влади, «сувереном», або «підданими» (підвладними), та форми власне самого «правління». Зазвичай, вказане поняття застосовується в обмеженому обсязі без останньої складової.

Виходячи з такого визначення, зрозуміло, що кожна з існуючих держав має власну конкретну форму правління. В світі відсутні навіть дві держави з абсолютно однаковими формами правління. З цього випливає очевидне: проблема їх класифікації, в дійсності, зовсім не проста.

Традиційні підходи відомі: в якості первинного критерію класифікації застосовується статус глави держави. За ним всі держави поділяються на дві головні групи: монархії та республі-

ки. Наступним критерієм є обсяг реальних владних повноважень глави держави (переважно у відносинах із законодавчим, вищим виконавчим органом, а можливо – з локальними підрозділами виконавчої влади (наприклад, обласні державні адміністрації в Україні чи префектури у Франції) і меншою мірою – з юрисдикційними (судовими) інститутами. З цим пов'язується й спосіб формування інституту глави держави з республіканською формою. Таким чином, ми отримуємо три різновиди монархій – абсолютну і два варіанти обмеженої: дуалістичну й парламентарну та чотири форми республіки: дві «типові» й дві «гібридні»).

Щодо монархій зауважимо: навіть конституція не завжди обмежує абсолютну владу монарха. Відоме, наприклад, «конституційне» самодержавство в Росії після прийняття нової редакції Основних державних законів у квітні 1906 року. Або конституція Саудівської Аравії також самого кшталту. З іншого боку, в історії відомі факти обмеження влади монарха на основі виданих ним же законів. Наприклад, влади Великого Князя Литовського за привілеями 1492 та 1506 років, потім – Статутом Великого князівства Литовського.

Перша «типова» республіка – президентська. Вона за формою в основному співпадає з конституційною дуалістичною монархією за винятком, зрозуміло, статусу глави держави у частині формування цього інституту (кровноспоріднене престолонаслідування) та відповідальності. Другий варіант «типової» республіки – «парламентська» – залишає за главою держави переважно представницько-церемоніальні функції та відповідний обсяг повноважень. Вони, зазвичай, позбавлені реально владного змісту. Відтак інститут голови парламентської республіки, на відміну від президентської, формується не шляхом загальних виборів (формальних чи конкурентних), а, зазвичай, парламентом з можливими конфігураціями за рахунок доповнення представниками регіональних органів або органів суб'єктів федерації. Отже, із суто зовнішнього боку, парламентська республіка нагадує парламентську монархію за винятком того, що стосується монарха. Разом з тим, тут можуть бути «деталі», в яких підчас приховуються дуже суттєві повноваження. Вони визначаються як «сплячі», тобто приводяться до дії у екстраординарних випадках.

«Гібридні» форми республіки – президентсько-парламентська та парламентсько-президентська склалися у різних «конфігураціях». В Європі першою президентсько-парламентською формою вважається правління П'ятої республіки у Франції за Конституцією 1958 року. У наступному вона стала «учбовим посібником» для «державотворців» із СНД. Тут, як відомо, лише одна держава – Молдова встановила парламентську республіку, й Туркменістан – президентську. Парламентаризм у Киргизстані, на нашу думку, викликає певні сумніви. Але, з іншого боку, відсутні достатні підстави класифікувати деякі інші держави СНД як суто президентські. Вже хоча би з того, що їх законодавчі органи затверджують або склад уряду, або частіше – його главу, й мають право на висловлення вотуму недовіри. В демократичній же президентській республіці – США – верхня палата Конгресу – Сенат має серйозні важелі впливу на формування складу уряду – адміністрації Президента, але шляхом дачі згоди чи висловлення незгоди із запропонованою кандидатурою. І до того ж за наявності чітко визначених законом підстав, без права на вотум недовіри.

В цілому ж у світі, якщо звернутися до відомої «The World Fact book» ЦРУ США, переважною формою республіканського правління є (за кількістю) президентські республіки. Парламентські складають більшість у Європі (крім СНД). Тут лише одна президентсько-парламентська – французька, та декілька таких, котрі можливо зарахувати до парламентсько-президентських.

У сукупності «гібридних» республік першість за світовою шкалою теж належить близьким до президентських – президентсько-парламентським. З цього можна зробити висновок, що для парламентського типу і монархій, і республік вимагається достатньо високий рівень розвитку демократії, громадянське суспільство, історичні традиції тощо. За таких умов, як помітили дослідники, усуваються й серйозні відмінності між «типовими» чи «класичними» формами правління – монархіями та республіками, що обумовлює пропозиції щодо «нового» основного критерію – ступеню зосередження влади («монархатії» чи «полікратії»).

Разом з тим, відносно нові видозміни у формах правління викликали до життя поняття т.зв. «атипових» форм правління. Зазвичай вони пов'язуються з наявністю окремих особливостей

стосовно обсягу повноважень глави держави, способу формування цього інституту, специфічних рис його структури, нормативних засад державного права і т.ін.. Нерідко науковці, зокрема, В.Є.Чиркін – зараховує до атипових всі змішані та гібридні форми. Так, він виокремлює «монархічну республіку», «республіканську монархію» (наприклад, Малайзію), «президентсько-монархічну республіку» (однопартійна система з позитивними президентами або іншими «керівниками» – Малаві та КНДР сьогодні), «ісламські» держави – монархії (емірати) й республіки тощо. В.Є.Чиркін намагається також виявити «плюси» та «мінуси» вказаних форм, що теж привертає увагу [16].

Те ж саме належить сказати й про аналіз форм правління та відповідну класифікацію В.Іванова. Він запропонував дев'ять форм правління, відмовившись від основного критерію: тиранічну, деспотичну, парламентсько-урядову, парламентську, президентсько-парламентську, централістську, богословську та «народну» (під час написання статті такою вважалася Лівійська Джамахірія) [5,с.128].

Визнаючи спроби оновити класифікацію форм державного правління та її критерії цілком доцільними, вважаємо доречним висловити й деякі власні судження. По-перше, на нашу думку, було б непогано пригадати критерії класифікації та систематизації головних складових форм держави, які свого часу запропонував великий Аристотель. Тобто, поділ їх на «нормальні» та «ненормальні». «Нормальними» він вважав форми такої держави («Політейі»), яка переслідує цілі переважно спільного, суспільного добра, а не особистого чи групового, корпоративного.

Ми в цьому відношенні цілком погоджуємося з думкою видатного вченого в галузі теорії держави й права Й.К.Блунчлі (J.K.Bluntschli) про те, що систематизація Аристотеля має братися до уваги [6,с.369] В цьому напрямку цікавим є також звернення його до спадщини Цицерона, зокрема до розуміння змішаної форми правління, як такої, що ефективно поєднує переваги інших «нормальних». Для Цицерона це Римська «*res publica*», з її елементами монархії, аристократії та демократії. (Хоча саме Аристотель пропонував інший термін, вважаючи демократію «ненормальною» формою правління, котра сьогодні називається «охлократією» – «владою юрби») [6,с.272].

Четвертою «нормальною» формою сам Й.К.Блюнчлі вважає державу, в якій верховна влада приписується (has been attributed) або Богу чи іншій надлюдській сутності (being), або ідеї. Звідсіля його поняття теократії та ідеократії («Theocracy», «Ideocracy»), як «нормальних» форм та їх спотворення, «ненормальної» форми, яку він назвав «ідолократією» («Idolocrcasy») [6, с.270]. Зрозуміло Й.К.Блюнчлі – вчений ХІХ століття, отже не всі його судження витримали випробування часом, але його праця «Теорія держави» в цілому не втратила своєї цінності й сьогодні.

Розуміємо, що критерій «нормальне-ненормальне» – досить відносний і далеко не у всьому визначений. Але він має, вірогідно, право на життя, хоча його застосування створить додаткові труднощі. Це можна продемонструвати на прикладі республіканської форми правління. Як показав О.Хархордін, республіка («res publica») у добу зародження цієї форми держави відразу виходила з «речового життя» (речі, публічне надбання). У Давньому Римі під «res publica» розумілася як сукупність спільних справ і речей, котрі об'єднували всю громаду римських громадян. Вона, тобто республіка, базувалася на двох елементах: треба мати спільні речі, основу життя разом, але цього недостатньо, якщо немає «ланцюгів» закону, котрий закріплює контроль народу (populus) над цими речами. У більшості практичних випадків, зауважує О.Хархордін, останнє означає, що існує реальний доступ пересічних громадян до процесу прийняття відповідних та інших законів, котрі обов'язкові для всіх громадян [14].

На такій базовій засаді можуть створюватися і адекватні, або «нормальні» республіканські системи влади. А без вказаної (матеріальної) основи спільного життя, питання щодо якої вирішуються також спільно, останні втрачають свій дійсний смисл, перероджуючись у щось «ненормальне». Ми, зі свого боку, зауважимо, що це, тим не менше – процес об'єктивний.

Міста-республіки Давньої Русі вказану особливість республіканського устрою відображували. У Новгороді, зазначав ще О.Н. Радіщев у своїй відомій «Мандрівці», народ збирався на віче для обговорення справ про речі суспільні. Наприклад, про будівництво мосту через Волхов та інші.

Власне, «*res publica*» в такому розумінні є обов'язковою складовою для всіх «нормальних» форм правління. Тому у середні віки та добу раннього Модерну під республікою розумілася не особлива форма організації політичної влади, а всі форми, які базовою метою функціонування визнавали суспільне добро, забезпечуючи разом з тим права своїх громадян, в тому числі – приватної власності та свободи приватної ініціативи. Аналогом «*res publica*», взятої у даному сенсі є англійська «*Commonwealth*» («спільне багатство»), що інколи перекладається як «держжава» чи «федерація»).

З цієї точки зору, спостерігаючи за пошуками моделі форми правління для України, можна зазначити наступне. Головна вада їх всіх, починаючи з 1991р., полягає в тому, що вони «ненормальні». А «ненормальність» обумовлюється як раз «прихвизацією», тобто розкраданням «публічного надбання», отих самих «*res publicae*», замість надання громадянам можливостей здійснювати приватну діяльність, а публічну власність використовувати у публічних же цілях, як це було зроблене у всіх пост-соціалістичних державах.

Вважаємо доречним вказати на класифікацію форм держави у США та інших англосаксонських країнах, котра виходить (не завжди, але нерідко) з поєднання інституціонально-структурної складової та функціональної, що у нас визначається як «політичний» або «державний» режим. Тому така система включає значно більше загальних родових форм правління, ніж у нас. Тут, до речі, саме формами правління виступають республіка та демократія, про співвідношення яких у США подекуди спалахують дискусії. В тому числі і в Конгресі, оскільки кожна з провідних партій в основі своєї ідеології, а відтак і політики, має саме концепції республіки й демократії у їх американському розумінні. Згідно вказаної класифікації здійснює розподіл всіх держав світу за формою правління також і ЦРУ [11]. Отже, вказана практика має братися до уваги.

На думку багатьох американських політиків та науковців, республіка в аспекті інституціонально-функціональному є формою правління, за якою суверенна влада має своїм джерелом народ, а не спадкування чи Боже право. Тобто, у найбільш загальному сенсі, республіка – не монархія. Але при цьому можуть

бути різні способи формування уряду (в широкому розумінні), через який народ здійснює свою верховну владу. Разом з тим, в американській політичній науці значне місце займає питання суверенітету народу, засобів його забезпечення та своєрідного «поділу» між всіма громадянами. І те, що кожному дістається, становить комплекс невідчужуваних і непорушних прав. Головне місце серед них займають особистісні права, права власності, рівне право на участь у владі, на захист своїх прав, опір урядові тощо.

Вважається, що республіка являє собою сукупність суверенних індивідів, котрі призначають чи обирають уряд для впорядкування спільних справ, не втрачаючи при цьому своєї суверенітету. Таке собі об'єднання індивідуальних суверенів, на кшталт сучасної світової співдружності суверенних держав, котрі приймають участь у вирішенні спільних справ, залишаючись суверенними одиницями.

Демократія, навпаки, визначається такою формою держави, в якій суверенна влада належить більшості, і в «чистій» її формі права особи («суверенітет») можуть бути порушені волею більшості, або не враховуються останньою. В якості дещо гумористичного прикладу на підтвердження цього факту інколи наводиться така ситуація: демократично організована спільнота з двох вовків і однієї вівці в абсолютно демократичних умовах при необмеженій свободі слова, друку, об'єднань приймає демократичним шляхом рішення більшістю у два голоси проти одного. Яке саме – сподіваємося, зрозуміло. Або, скажімо, такий приклад. Є необхідність заощаджувати воду, і демократичний орган влади більшістю голосів приймає рішення, за яким кожен із водокористувачів зобов'язується зменшити споживання води на 25%. У разі невиконання постанови на порушника тричі накладається зростаючий штраф, а на четвертий раз вони піддаються адміністративному арештові чи виправним роботам.

Так от, з позицій «чистого» республіканізму, таке рішення неможливе, оскільки воно зазіхає на права власності «суверена». Вода, як і будь що інше* – товар. Вона реалізується за певною ціною. Отже, придбання її, байдуже в якій кількості, є його суверенним правом. Він не порушує нічийих таких самих «суверенних» прав. Отже, орган влади для того, щоб не зазіхати на невід-

чужувані права індивідуальних суверенів, може прийняти лише рішення з рекомендаціями громадянам заощаджувати воду, а не примушувати їх під загрозою адміністративних санкцій, котрі тлумачаться як незаконне обмеження свободи.

Цікаво, що в даному зв'язку американські політологи торкаються й питання щодо форми правління у СРСР чи інших колишніх або й сьогодні існуючих «комуністичних» державах. Вони погоджуються з тим, що це республіки (сумнівів щодо належності їх до «демократії» майже ні в кого не виникає), але «специфічні». В тому сенсі, що в них не спільнота індивідуальних «суверенів» здійснює владу, а один, котрий визначається подекуди як «колектив». Тому все, що походить від індивідів і суперечить «кумулятивній» або «інтегрованій» волі колективу, «цілого», може ставати приводом для примусу і терору.

Зі свого боку, демократія, як влада більшості, викликає у прибічників республіканської партії США побоювання своєю перспективою переродження в охлократію чи «мобократію». Тому питання щодо форми державного правління у США є й вододілом між двома провідними партіями держави. З демократією, тобто владою більшості, республіканці пов'язують порушення «невідчужуваних» прав «маленьких» суверенів на вільний ринок, стабільну валюту, особистісні свободи, безконтрольне зростання держборгу паралельно зі збільшенням масштабів соціальних програм та коштів на них, що неминуче збільшує дефіцит держбюджету, обмеження права «суверенів» на частку участі у вирішенні питань війни та миру, внаслідок чого США втягуються у ланцюги «неконституційних» воєн. І цікаво, що з демократією її критики пов'язують різке зростання політичної корупції, що ще більше спотворює «правильну» республіканську організацію влади та правління. До цього ж роду «викривлень» суто «демократичного» кшталту відносять і зростання кількості нелегітимних носіїв фактичної влади (неправової) – монополій, банків, груп спеціальних інтересів тощо, котрі підпорядковують своєму впливові сам уряд, перетворюючи його із слуги спільноти «суверенів» у її господаря («master»).

Зрозуміло, що з точки зору теоретико-методологічних підходів, котрі склалися у нас, протиставлення республіки та демократії є неефективним, оскільки мова йдеться не про органі-

зацію та взаємодію вищих органів влади, а про той чи інший політичний напрям, цілі політики. Але тут є й суто структурно-функціональні елементи. По-перше, вони торкаються питання організації та джерела влади. Як ми мали змогу переконатися, в концепції республіки – це спільноти «суверенних» індивідів, кожен з яких має й зберігає свою «частку» суверенної влади. В демократії – це влада більшості, яка потенційно може й не рахуватися з правами меншості. Особливо останнє виявляється у т.зв. «соціальной демократії». По-друге, – це розуміння цілей, правових основ та взаємодії структурних елементів уряду в широкому розумінні слова. Вважається, що республіканський уряд виконує функцію захисту прав, їх забезпечення, а демократичний – претендує на те, щоб надавати й обмежувати права.

Не заглиблюючись в конкретний аналіз названих підходів та концепцій, зазначимо, що певні раціональні моменти з дискусії про республіку та демократію, як форми саме правління, вилучити, очевидно, можна. Скажімо, висновок, що перша й друга принаймні не у всьому тотожні. Зміст й обсяг поняття «республіка», ймовірно, ширші за поняття «демократія» – влада народу або більшості. Республіка може й не включати в свою інституціонально-функціональну структуру суто демократичні органи та процедури – представницько-законодавчі, обрані на основі загального рівного виборчого права та чесних, прозорих і конкурентних виборів, підзвітність їм виконавчих органів і та ін.. Але, тим не менше, вона, по-перше, не монархія вже за фактом відсутності посилання на Боже право як джерело спадкоємної влади глави держави, а по-друге, вона служить для вирішення справ суспільних чи «речей публічних», надаючи право участі в цьому кожному пересічному громадянину, забезпечує збереження й розвиток матеріальної основи спільного буття громад і суспільства в цілому. В такому розумінні т.зв. «комуністичні» держави, оскільки жодна з них не визнає саме монархічний принцип організації державної влади, є республіками. Очевидно, іншими вони й бути не можуть, оскільки одне тільки переродження природи влади означає для них кінець існування, тоді як різні організації самого правління (наприклад, перехід від одноособового керівництва до колективного у КНР або В'єтнамі) до таких наслідків не призводять.

Водночас за вказаного розуміння республіки знімаються перешкоди на шляху визнання такими античних міст-полісів на чолі з Афінами, Древнього Риму, а також фінікійських міст-держав та Карфагену, ізраїльських держав, індійських, середньовічних республік (Ісландії, купецьких міст, кальвіністської республіки у Швейцарії). Разом з цим, як видається, стало можливим формування й історичного континууму республік.

В тому ж разі, коли природа республіки трансформується, і влада замість регулювання справ суспільних і забезпечення спільного добра стає знаряддям вирішення «справ» приватної «фірми» правлячих, то виникають різні спотворені різновиди республіканської форми правління.

Демократія, яка на відміну від республіки, визначається «владою народу» або більшості, очевидно, має мати певні особливості, хоча нерідко вона дійсно тлумачиться як форма політичного режиму. Але справа в тому, що поєднати форму з реальним змістом явища та ще й виявити міру адекватності їх відображення в понятті, доволі важко. Не продовжуючи далі, зазначимо, що після Другої світової війни колишній шеф політичної поліції Третього Рейху відомий Г.Мюллер в інтерв'ю ЦРУ стверджував, що єдиною реальною демократією у світі є Швейцарія, а США є республікою. І між ними існує реальна різниця («real dittevence») [1].

Отже, питання щодо демократії можна вважати таким, що, напевно, потребує подальшого з'ясування. В тому числі, і в контексті форми державного правління. І, врешті-решт, останнє: класифікаційна схема ЦРУ США не позбавлена інтересу. В ній використовуються такі базисні форми правління (basic form of government): абсолютна монархія; авторитарна форма; «commonwealth» (політична одиниця, заснована на праві в інтересах спільного добра, – очевидно, синонім республіки); комуністична форма правління (визначається через економічні ознаки – ліквідація приватної власності та однопартійна система); федерація – форма правління з поділом суверенної влади між нею та суб'єктами федерації; республіка – форма, за якої повноваження центрального уряду обмежені і в якій її складові залишають решту суверенітету та мають право на власне представництво у складі загально представницького органу (Федеральне зібрання

РФ, Конгрес США тощо); ісламська республіка як особливий різновид республіканської форми правління з визнанням пріоритету норм ісламу у правовій системі, теократія, тоталітаризм тощо.

До речі, в цій класифікації республіка хоча і виокремлюється, але визначається «представницькою демократією», в якій народ обирає своїх представників, а не править безпосередньо. Ми не вважаємо, що названа класифікація бездоганна. Навпаки у ній є цілий ряд непорозумінь. Наприклад, Бангладеш тут – парламентська демократія, Болгарія – парламентська демократія, Буркіна Фасо – парламентська республіка, а Білорусь – «диктатура» (!), Коста-Ріка – демократична республіка, а Еквадор – «просто» республіка, Фінляндія – «тільки» республіка, як і Грузія, а Гана – «конституційна демократія» і та ін. Тобто сприймати подібні розробки автора таного відомства необхідно з достатньо помітною часткою критицизму.

Таким чином, як ми й говорили, обрана нами тема є складною. В теоретичному і практичному аспектах – також актуальною. Виходячи навіть з викладеного, можна з'ясувати напрямки подальшої її розробки. У сукупності з іншими видами інтелектуального ресурсу це дозволить більш раціонально здійснювати пошуки шляхів вдосконалення форми власної держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Benedict D. La Rosa. Democracy or Republic. Which is it? [Електронний ресурс] – Режим доступу://<http://www.primum-mobile.net/009/hisl.html/>
2. Берлявский Л.Г. Нетипичные формы государства в современном мире [Електронний ресурс] / Л.Г.Берлявский.– Режим доступу: [//works.bepress.com/cji/view_content.Cji?article=1067&context](http://works.bepress.com/cji/view_content.Cji?article=1067&context).
3. Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики: Монографія [текст] / Бостан С.К. –Запоріжжя: Дике поле, 2005.– 540с.
4. Weber M. Politics as vocation [Електронний ресурс] – Режим доступу: [//http://antropos-lab.net/wp/mp-content/uploads/ron/12/weber](http://antropos-lab.net/wp/mp-content/uploads/ron/12/weber).
5. Иванов А. Формы правления и политического режима. В поисках нового содержания [текст] / А.Иванов //Логос.– 2008.– №6.–с.121-155.

6. Jochan Caspar Bluntschli. The Theory of the State. Six ed.—Kitchener.—Batoche Books, 2000— 481p. [Электронный ресурс] — Режим доступа: // <http://socserv.mcmaster.ca/econ/ugem/3113/bluntschli/thes-tate.pdt/>.
7. Казанник А.И. Смешанные формы правления в современных государствах [Электронный ресурс] / А.И.Казанник.— Режим доступа: // www.omlaw.ru/А.И.%20Казанник.%20Смешанные%20формы%20.
8. Richard Carly Concepts and dilemmas of state building in fragile situations [Электронный ресурс] — Режим доступа: // <http://www.oecd.org/dae/incaf/41100930.pdt>
9. Рябов С.Г. До питання про класифікацію форм державного правління відповідно до параметрів політичної науки [Электронный ресурс] / С.Г.Рябов.— Режим доступа: // http://westukr.itgo.com/form_prav/.htm.
10. Сухонос В.В. Конституційне правління // Структурна характеристика форм [Электронный ресурс] / В.В.Сухонос.— Режим доступа: // <http://legalactivity.com.ua>.
11. The World Factbook. Field listing: government Type [Электронный ресурс] — Режим доступа: // <http://www.cia.gov>.
12. Franc Salvato. The United States of America is not democracy [Электронный ресурс] / Salvato Franc.— Режим доступа: // http://basicproject.org/constitutionae_literacy/government/types/.
13. Хархордин О. Была ли res publica ? [Электронный ресурс] / О.Хархордин.— Режим доступа: // nz/2007/55/ha.10.htm.
14. Хархордин О. Что такое республиканская традиция? [Электронный ресурс] / О.Хархордин.— Режим доступа: // <http://www.polit.ru/article/2007/12/27/respublica>.
15. Худолей Д.М. Оновные, гибридные и атипичные формы правления // Вестник Пермского университета. Юридические науки.— Вып. 4(10).2010 [Электронный ресурс] / Д.М.Худолей.— Режим доступа: // www.Jurvestnik.psu.ru/ru/vypusk.-4-10-2010/
16. Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве [Электронный ресурс] / В.Е.Чиркин.— Режим доступа: // <http://personnel.uapa.ru/courses>
17. Чиркин В.Е. Современные модели Конституции [текст] // Правоведение. — №2.— С.50-57.

ПОДЛЕСНАЯ Л.С.,
кандидат исторических наук,
доцент

УДК 94(477): 316.32

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ГЛОБАЛЬНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО

В статье рассматриваются сущность и проявления сложного и противоречивого процесса глобализации. Анализируется необходимость сохранения национального фактора, государства-нации в условиях современного этапа интеграции.

Ключевые слова: глобализация, интеграция, нация-государство, идеология.

У статті розглядаються сутність і прояви складного та суперечливого процесу глобалізації. Аналізується потреба збереження національного фактору, держави-нації в умовах сучасного етапу глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, інтеграція, нація-держава, ідеологія.

The core and development of contradictory globalization process are considered in the article. The need of keeping of national factor, nation-state in conditions of modern integration stage is under she analysis.

Keywords: globalization, integration, nation, ideology.

Актуальность темы исследования очевидна и обусловлена сложностью и противоречивостью как термина, так и самого процесса глобализации, а также необходимостью понимания некоторых проблем, порожденных этим процессом в Украине. На рубеже XX – XXI столетий данная проблема стала изучаться достаточно активно.

В Украине фундаментальной работой по проблемам глобализации является коллективная монография (научный руководитель О.Г. Билорус) ученых Института мировой экономики и международных отношений Украины, Киевского национального экономического университета и других учреждений. В ней описаны природа, основные закономерности и законы глобализации. Все проблемы глобализации рассматриваются с позиции безопасности и с учетом специфических социально-экономических условий Украины.

Одной из базовых работ в области социологии по данной проблеме является книга Энтони Гидденса «Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь». Книга содержит подробный анализ вопросов, связанных с влиянием глобализации не только на события мирового масштаба, но и на повседневную жизнь самых обычных людей.

Отдельные вопросы процесса глобализации рассмотрены в статьях А.Ю. Матрынова, С.А. Квитки, В.Б. Калиновского, К.Ю. Галушки, И.Л. Рисича, О.О. Проскуриной, Т.А. Пустовой и других. Следует отметить исследование Чернявской Е.Н., в котором говорится о судьбе архитектурного наследия в эпоху глобализации и обосновывается очевидная связь между циклами дифференциации и интеграции и циклами архитектурной «моды».

Важное значение для проведенного исследования имели работы Шепелева М. А., в которых рассматриваются геоэкономические, гецивилизационные и геополитические аспекты глобализации, их влияние на процесс интеграции Украины в мировое сообщество, обосновывается возможный кризис глобализации.

Массив историографической информации содержат материалы конференции “Судьбы национальных культур в условиях глобализации” (Челябинский государственный университет) и международного симпозиума (Зугдиди, Грузия), подтверждающие тот факт, что глобализация – это реальность, и она все более охватывает сферу культуры.

Особый историографический интерес представляет исследование Нарочницкой Е.А., называющее причины и обосновывающее факторы возникших в ходе глобализации национальных проблем.

Процессы глобализации во всех своих противоречивых проявлениях – неоспоримый факт современного мира. Они образуют неизбежный, объективно и субъективно обусловленный фактор становления постиндустриального общества, мировой цивилизации XXI в. Человечество, детерминируемое технико-экономическим ростом и едиными законами и ценностями, движется в направлении всё более крупных политических и экономических единиц, а в конечном итоге – интегрированного глобального пространства.

Термин «глобализация» появился сравнительно недавно, хотя сами глобальные явления в тех. или иных вариантах существуют издревле. Сегодня это одно из употребляемых и наименее конкретизированных понятий. При существующем разнообразии толкований термина объединяющим является подчеркивание расплывчатости и амбивалентности термина, и, по всей видимости, многовариантность проявления этого феномена на практике.

Некоторые исследователи считают, что вывод о необратимости нынешних тенденций мирового развития и даже об их определении как тенденций глобализации в её неолиберальном понимании, является отнюдь не однозначным. Реально мировой интеграционный процесс носит не линейный характер, а отражает спиралевидность мирового развития [17, с.86].

По мнению российского экономиста В.П. Иноземцева современные условия формирования постиндустриального общества скорее содержат некоторые предпосылки глобализации, нежели реализуют их в действительности. Глобализация им рассматривается как «социальный процесс, в ходе которого стираются географические границы социальных и культурных систем, а население всё больше осознаёт исчезновение этих границ» [4, с.33]. Ученый далее отмечает, что в настоящее время не существует глобальной экономики, а идёт активное развитие процессов интернационализации, цель которой преодоление политической и идеологической раздробленности мира и возведение новых экономических барьеров.

В подтверждение приводим точку зрения одного из фундаментальных исследователей глобализации Э. Гидденса. Он утверждает, что «глобализация в том виде, в каком мы с ней сталкиваемся, – во многом явление не только новое, но и революционное, и что она охватывает не только экономическую, но и политическую, технологическую, культурную сферы» [1, с.27]. Под глобализацией можно понимать и «соответствующее изменение различных характеристик общественной жизни, связанных с её пространственным измерением [8].

Так или иначе, но «никакие специфические условия, особенности национального развития, кризисные состояния или внутренние трансформации не могут ни отменить, ни отложить

неумолимое действие объективных законов глобального развития. Исторически мир глобализуется и интегрируется в процессе всего периода его развития» [2, с.12-13].

Среди многочисленных факторов, подтверждающих данное утверждение, приведем один, который редко упоминается исследователями. Оказывается, историчность и поступательность движения глобализации можно проследить, рассматривая экспансию архитектурных форм. Обладая устойчивостью во времени, произведения архитектуры долго сохраняют черты породившей их эпохи. Так, вместе с религией Киевская Русь из Византии заимствовала архитектурные формы культовых зданий. Затем готика, барокко.

Многие специалисты по мировой истории выделяют циклы глобализации, её приливы и отливы. Философом В.И. Пантиным предложена циклически-волновая модель глобализации. В соответствии с его теорией в последние века существовало три малые волны усиления мировой глобализации (циклы интеграции 1750-1810, 1870-1914, 1970-2000) и две волны её ослабления (циклы дифференциации 1810-1870, 1914-1970) [12]. В них можно обнаружить соответствие циклам архитектурной моды. В периоды интеграции преобладает интернациональный императив (классицизм, модерн и неоклассицизм, постмодернизм). В периоды дифференциации появляется национальный (сочетание революционного конструктивизма и классицизма при повышенной декоративности, функционализм) [16]. То есть, смена стилей в архитектуре имеет закономерности, которые можно связать с пульсацией процесса глобализации.

Как было уже сказано выше, четкой и однозначной формулировки понятия «глобализация» нет. В обыденном сознании, а также в СМИ глобализация ассоциируется, прежде всего, с интернационализацией экономики. Но она тем и значима, что наблюдается в большинстве сфер и аспектов жизни, включая также культуру, экологию, безопасность, демографию, идеологию, внутреннюю и международную политику.

К основным факторам и процессам глобализации относят следующие:

1. Развитие информационных сетей и Интернет, что значительно ускоряет и умножает транстерриториальные связи и перемещения.

2. Изменение характера потенциальных угроз безопасности, связанные с наличием оружия массового поражения, ядерных и химических объектов, терроризмом, экологической деградацией и истощением ресурсов.

3. Формирование глобальной экономической системы, создавшей условия для международной торговли и движения капиталов, резкого увеличения объемов и роли международного финансового оборота, производства стандартной продукции для сбыта в мировом масштабе, миграции рабочей силы (а это и проблема занятости, и рост преступности, и распространение опасных заболеваний) и т.д.

4. Исчезновение многих традиционных границ в сфере информационного и культурного обмена, распространение унифицированной масс-культуры и этики.

5. Возрастание манипуляционного воздействия СМИ, разрушительно действующего на национальные культуры и традиционные ценности.

6. Ослабление экономических функций национальных государств, усиление уязвимости национальных экономик вследствие повышения степени их открытости.

Такая глобализация «как идеология», имеющая «агрессивный характер», неизбежно должна вызывать ответную реакцию. Нации оказываются перед выбором – либо оказаться втянутыми в орбиту этой агрессивной идеологии, отказавшись, в конечном счете, от суверенитета, – либо противопоставить ей свою [5]. Поэтому сегодня одновременно с процессами глобальной интеграции и унификации активизировались процессы современной цивилизационной дифференциации и глобальной дезинтеграции [5, с.16]. В этом контексте актуализируются проблемы соотношения и взаимозависимости глобальных и национальных факторов.

Опыт последних лет и анализ публикаций показывают, что не считаться с новыми «глобальными правилами игры» опасно, но и не согласиться с утверждением, что пренебрежение национальным фактором чревато негативными последствиями, тоже нельзя. Тем более, что лозунг «наша родина – человечество» вряд ли на сегодня пригоден для универсального использования [7, с.185].

Сохранение национальных факторов балансирует действие и влияние глобально важных процессов. Скорее всего, потому, что превзойти роль нации не смогут ни транстерриториальные пути, ни мощь континентальных и межконтинентальных объединений, ни сила капитала или сила оружия [13, с.71].

Национальные реалии – одна из давних дискуссионных проблем, споры вокруг которой в современных условиях резко обострились. Столь же давно национальное начало служило главным организующим принципом политической жизни, всё больше утверждаясь в этом качестве в планетарном масштабе. В XX веке в нации стали видеть необходимый источник и критерий легитимной власти, символом чего явились названия двух наиболее авторитетных международных организаций – вначале Лиги Наций, а затем ООН. В целом идеал национального государства оставался незыблемым до конца века, когда ситуация изменилась: с одной стороны, рост национализма, особенно этнического и религиозного, с другой, национальные деления и ценности подвергаются сомнению и пересмотру.

Историческая роль национального феномена многообразна и противоречива. Формирование наций происходило в разное время и в разных условиях. Но большинство достижений разных народов – и Украина не исключение – в сфере высокой культуры, были достигнуты на основе многовековых национально-духовных традиций. И всё же, приверженность традиции, эмоциональность и определённая ограниченность национального мышления создавали условия для зарождения экстремизма, насилия, экспансионизма и воинственного консерватизма. Среди прочих причин тому – невозможность полного осуществления самого национального принципа из-за не совпадения этнокультурных и государственно-политических границ. Специалисты видят объяснение этого феномена в самой сущности национального принципа – нейтрально-универсального по характеру, узкого и одновременно фундаментального по содержанию [9].

Так или иначе, но это стало поводом для критики национального фактора. Одни настаивают на переходе от национальных форм к постнациональному миропорядку. Другие предсказывают неминуемое, и даже скорое отмирание национальных структур. Третьи трактуют этнокультурное единство наций как

искусственно сконструированный интеллигенцией феномен — инструмент обслуживания экономических и политических потребностей времени.

И все-таки, несмотря на выше изложенное, с учетом сегодняшних реалий, корректнее говорить не о конце наций, а о будущем национальных структур, которое зависит от степени эрозии или сохранения специфических основ национального феномена. К ним относятся, прежде всего, его культурные и этнические аспекты [10].

Фундаментальным элементом идеи нации является духовно-культурный компонент. Именно культура в наибольшей степени создаёт рациональные и эмоциональные узы, связывающие сообщества. Духовная сторона национальной жизни заключена не только в людях, представляющих нацию в данный момент, но и во всём наследии её прошлого. Оно является относительно самостоятельной реальностью, которая подвергается интерпретации и порой забвению, но неизменной и в своей нематериальной части неуничтожимой.

Мыслителями разных направлений давно замечено, насколько эмоциональный заряд национальной идеи отвечает извечным потребностям человеческой природы, которые игнорирует абстрактный рационализм [11, с.25-26]. Н. Стивенсон, настаивая на усилении роли нации, национальной структуры в глобализирующемся мире, отмечает: «Нация остаётся местом, где организация пространства (законное использование силы в определённой зоне) и времени (коллективная память) скреплены друг с другом» [15, с.8-9]. И это несмотря на то, что семантика определения понятия «нация» сегодня меняется.

Русский философ И.А. Ильин подчеркивал, что без семейного и национального начал человек не может «подняться на ту высоту, с которой перед ним откроется «всечеловеческий» духовный «горизонт», ибо есть закон человеческой природы и культуры, в силу которого всё великое может быть сказано человеком или народом только по-своему, и всё гениальное рождается именно в лоне национального опыта, духа и уклада [6, с.242,236].

Сказанное позволяет поставить под сомнение перспективу победы «единого культурного порядка глобального рынка». До-

бавим к этому, что в противоположность всем существовавшим до сих пор культурным системам – исторически самобытным и эмоциональным – современная поп-культура, оторванная от конкретики какой-либо этнической истории и географической среды, нейтральна и искусственна, подобно своей технологической основе. Так что шансы импортируемых «культурных потоков» вытеснить национальные и этнические традиции достаточно слабы. Тем не менее, будущее наций, национальных структур вполне зависит от положения национального государства – главного воплощения национального принципа. Практически во всех процессах интеграции легко усмотреть определённый вызов государственному суверенитету.

Глобализация предполагает медленное, но неуклонное снижение роли государства-нации, что может привести к смене государственной системы международных отношений и появлению международного сообщества влиятельных негосударственных объединений. Тем не менее, будучи универсальным процессом, глобализация не может игнорировать геоклиматические условия, национальные модели демографического воспроизводства, культурно-образовательный уровень населения и его интеллектуально-профессиональные навыки, объём наличных естественных ресурсов – то, что формирует способность нации эффективно реагировать на транснациональные вызовы. Глобализация скорее увеличивает значение национального государства. Этому способствует как огромный разрыв в уровне доходов богатых и бедных стран, так и то обстоятельство, что внутренние хозяйственные связи, несмотря на процессы глобализации, всё же явно сильнее внешних [17, с.88].

Несмотря на неолиберальные реформы последней четверти XX века, роль государства в экономике повсюду сохранилась в объёме, значительно превосходящем её уровень в предшествующем столетии. И как бы ни были значимы сегодня преимущества интернационализации для производственного роста, параллельно возникают и возрождаются острые социально-экономические и политические проблемы, разрешение которых без участия государства невозможно. Глобальная конкуренция приводит к возникновению неравенства между социальными группами и конфликтности на этой основе, которые также регулируются государством

Только государства обладают монополией легитимной власти и принуждения, организованными силовыми и административными аппаратами, которые позволяют им самым радикальным образом вмешиваться в общественную жизнь, в том числе и деятельность транснационального капитала. Пределы этого вмешательства зависят от политического выбора и социальной базы данной власти, но при определённых условиях оно может заходить весьма далеко. Транстерриториальные связи сокращают национальную автономию и способность отдельного государства относительно монопольно контролировать общественную жизнь на подвластной ему территории, и для любого правительства, народа кооперация с окружающим миром является теперь императивом. В то же время каждое правительство приобретает дополнительные возможности и функции за пределами и внутри своих границ.

Динамика положения современного государства может быть весьма различной. Несмотря на обоснованность факта, что интеграционные, глобализационные процессы ведут к ослаблению государства, переустройству и реорганизации сил, функций и власти национальных правительств, говорить о кризисе национального государства можно только в относительном плане. Речь может идти не о кризисе как таковом, а о растущем несоответствии возможностей государств (даже наиболее сильных) с обрабатываемыми к ним ожиданиями. Но остаётся признать, что, как бы ни были уязвимы государственные и национальные структуры, глобализация не порождает пока никаких альтернативных инструментов, лучше адаптированных к решению современных проблем.

Другое дело, что приведенные факторы лишней раз подтверждают значимость национальной идеологии как обязательного признака эффективной государственно-политической системы [14, с. 166].

О необходимости создания идеологического фундамента пишет Александр Иванов. Он уверен, что «сегодня идеологические задачи стоят даже острее, чем социально-экономические». По его мнению, борьба идеологий – это не только противоборство идей, политических философий. Это сегодня даже не политическая борьба. Это и борьба экономик, борьба национальных

укладов, суверенитетов, национальных стратегий, даже прогнозов и планов социально-экономического развития, которые не только вполне укладываются в идеологические рамки, но и являются прямо производными от них [5].

Важность идеологии заключена в ее способности поддерживать индивида или группу в условиях хронического напряжения, объединять социальные группы и классы в критических ситуациях. Объединяя и консолидируя нацию, идеология делает ее монолитной и целенаправленной в процессе достижения жизненно важных целей.

Идеологии – один из эффективных способов управления и развития общества, государства, нации (либо ее деградации), мощный ресурс, который, умело используемый, может дать сильнейший эффект. Но всегда ради какой-то цели, «идеала». Без ясной цели любая идеология (как и политика) бессмысленна.

То есть, функции, которые идеология выполняет в жизни общества, и, соответственно, в системе культуры (особенно объединяющая и консолидирующая), всегда остаются актуальными и политически значимыми. Особенно на современном этапе интеграции и особенно для Украины, история идеологии которой еще не написана [3, 1].

Таким образом, новые параметры перспективного развития Украины в XXI столетии должны формироваться с учетом будущего национальных реалий в объективных интеграционных, глобальных процессах.

Список использованных источников и литературы

1. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь // пер. с англ. – М.: Издательство "Весь мир", 2004. – 120 с.
2. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія /О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін. Керівник автор. колективу і наук. редактор О.Г.Білорус. – К., 2001.– 733с.
3. Дашкевич Л. Україна у вогні ідеології. // Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) – Л., 1998.
4. Иноземцев В.Л. Глобализация: иллюзии и реальность // Свободная мысль. – XXI. – 2000. - №1.
5. Иванов А. Глобализация и идеология [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.zavtra.ru/

6. Ильин И.А. Путь к очевидности. – М., 1993. – 431с.
7. Мартинов О.Ю. Історичні знання в умовах глобалізації. // УДЖ.- 2009.- №1.
8. Нарочницкая Е.А. Национальный фактор в эпоху глобализации. Часть 1. Дискуссии о будущем и глобализации: некоторые методологические вопросы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Perspektivy.Info/
9. Нарочницкая Е.А. Национальный фактор в эпоху глобализации. Часть 2. Дискуссии о будущем и глобализации: некоторые методологические вопросы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Perspektivy.Info/
10. Нарочницкая Е.А. Национальный фактор в эпоху глобализации. Часть 3. Культурно-духовные и этические основы национального феномена [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.Perspektivy.Info/
11. Нарочницкая Е.А. История и современность. – М., 1997. – 59 с.
12. См.: Пантин В.И. Циклы и волны глобальной истории. – М., 2003.
13. Рисіч Й.П. До питання про глобальні та національні чинники в ретроспективному вимірі //Грані. – 2000. – №2(10).
14. Ситник О.М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження. // УДЖ. - № 4. – 2009.
15. Стивенсон Н.Г. Глобализация, национальные культуры и культурное гражданство // Глобализация: Контуры XXI века. Реф. Сб. Отв. ред. П.В.Малиновский.- В 3-х частях.- Ч.3.
16. Чернявская Е.Н. Судьба архитектурного наследия в эпоху глобализации. [Электронный ресурс].– Режим доступа: www.akademyrh.info/
17. Шепелев М.А Кризис глобализации: перспективы мирового геоэкономического процесса и их политические последствия. // Грані – № 1(15) – 2001.

ЛУК'ЯНЕНКО І.В.
 учитель історії
 КЗОШ № 37

УДК 930.085(477)"654"+97(477).04

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ТИПУ «КОЗАЦЬКА ШАБЛЯ»

У статті розкрито специфіку формування та розвитку такого типу холодної зброї як «козацька шабля». Проведено аналіз різних поглядів науковців на означену проблему.

Ключові слова: зброя, шабля, козацька шабля.

В статтє раскрыта специфика формирования и развития такого типа холодного оружия как «казацкая сабля». Проведен анализ различных взглядов ученых на указанную проблему.

Ключевые слова: оружие, сабля, казацкая сабля.

This article deals with the specifics of the formation and development of the type of knives as "Cossack saber." The analysis of the different views of scholars on the problem is solved in this work.

Keywords: cold steel, saber, Cossack saber.

Зброя є невід'ємною і дуже важливою складовою матеріальної культури будь-якого народу. Вона відображає не тільки науково-технічний рівень, але є також цінним джерелом для вивчення історії та культури того чи іншого етносу, нації, держави.

В усі часи в зброю вкладали найдосконаліші знання, науку, технології, естетику. Від ступеня озброєності тим чи іншим видом зброї дуже сильно залежали етика і філософія людини.

Процес розвитку холодної та вогнепальної зброї торкнувся також і території України. Виготовлення українськими майстрами зразків зброї відбувалося під сильним впливом західноєвропейської та східної традиції. Однак, незважаючи на це, українські майстри у виготовленні зброї привнесли і характерні національні особливості, притаманні лише українському народові.

В Україні наукова розробка зброезнавчої тематики отримала розвиток лише в останнє десятиліття.

Як часто трапляється у світовій історії, різні народи, запозичивши один у одного елементи культури, доповнюють її своїми національними особливостями. Так сталося і з шаблею.

То чи створили українці свій тип шаблі? Якою була саме козацька шабля?

Стосовно поняття «козацька шабля» існують різні погляди. Олександр Брюкнер в «Старопольській енциклопедії» пише, що в Росії не склались власні моделі шабель - там використовувались східні зразки. Не згадує він і про тип «козацької шаблі», натомість стверджує, що в Польщі та Угорщині з'явилися унікальні типи зброї, що відсунули на задній план як західні, так і східні різновиди.

У книзі В. Квасневича «Польские сабли» вміщено малюнок шаблі за підписом «козацький тип», до якого автор відніс, так звану, гусарську карабелю, що генетично пов'язана з угорсько-польським типом III [3].

Д. Яворницький у своїй праці «Історія запорізьких козаків» описав козацьку шаблю як морфологічний тип, але не навіть жодної характерної ознаки, що не була притаманна більшості тогочасних шабель: «Шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, середньою довжиною в п'ять четвертей, зате дуже гострі: «як рубоне кого, то так надвоє й розсіче, — одна половина голови сюди, а друга туди». Леза шабель вкладали у дерев'яні обшиті шкірою чи обкладені металом піхви (від слова «пхати»), часто прикрашені на кінці, біля руків'я, якимось вирізаним із дерева звіром чи птахом; на самих лезах часто робили золоті насічки. Шаблі носили при лівому боці й прив'язували за два кільця, одне вгорі, а друге нижче середини, вузьким ремінцем за пояс» [9].

У вітчизняних зброєзнавчих дослідженнях питання стосовно типу «козацька шабля» є дискусійним, можна виділити три основні погляди на дану проблему.

В. Добрянський доводить, що в Україні так і не сформувався національний «український» тип шаблі. І, не зважаючи на те, що польські джерела XVI століття неодноразово згадують тип «козацької шаблі», згадки про неї є у відомостях краківських мечників 1549 року і в описі майна князів Острозьких (прикладі наведені В. Добрянським), дослідник стверджує, що даний термін «козацька шабля» включав у себе швидше за все поняття шаблі угорсько - польського типу та іншу поширену в різні періоди на території України клинкову холодну зброю [1].

Д. Тоїчкін у своїй праці «Козацька шабля» приходить до висновку, що під поняттям «козацька шабля» слід розуміти збірний тип – шаблі, що використовувалися на озброєнні козацького війська. Доводячи можливість виготовлення клинкової зброї на території України вводить поняття «українська козацька шабля». «Чи можна вважати шаблю, «українською», виходячи з територіальної локалізації майстерень, що забезпечували повний цикл виготовлення? Стосовно цього ми частково поділяємо думку польських дослідників. На погляд відомого зброєзнавця В. Квасневича, національною слід вважати не тільки зброю, повністю виготовлену на території держави, а й змонтовану з довізних частин, стилістично й декоративно оформлену відповідно до національного смаку. Ми йдемо далі й називатимемо, «українськими» усі шаблі, змонтовані в осередках виробництва холодної зброї в межах території сучасної України: адже якість монтажу й художній рівень оформлення робіт місцевих майстрів у будь-якому разі об'єктивно відображають рівень розвитку техніки й культури ремісничого виробництва, незалежно від особистих уподобань замовників» [6-7].

Провівши аналіз наукових доробків таких учених як Д. Яворницький, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Тоїчкін, В. Заблоцький, В. Квасневич, Е. Аствацатурян та ін., а також співставлення музейних експонатів, тогочасних картин, гравюр та наукових досліджень з історії та зброєзнавства, С. Дзюбак висловив абсолютно протилежну точку зору - український тип шаблі існував! Що ж він собою представляв? Автор дає такий опис конструктивних особливостей українського типу шаблі [2].

Це шабля середня за масою - 700-850 г. Руків'я, запозичене у кіліджа, мало дерев'яні щічки і таку ж велику хрестовину, виготовлену з м'якого металу. І хоча, можливо, воно було не таким зручним для фехтування, як у польсько-угорської шаблі з напівзакритим ефесом (мала на хрестовині заокруглену дужку для великого пальця, що дозволяло стрімко міняти траєкторію удару і робити різноманітні випади та фінти), проте клинок мав відмінні бойові якості і був розрахований здебільшого для нанесення кругових та махових ударів верхом, «вісімок» та колючих ударів. Тут він особливої форми, що не повторюється у жодному з вищезгаданих типів! Він — рівновигнутий, середньої кривизни

(7,5-8,5 см), без елмані, з одним долом середньої товщини, що доходить до так званого центру удару клинка. Ширина клинка — 3,5-3,7 см (тобто він ширший ніж у шабель турецького типу). При цьому клинок звужується від п'ятки до вістря не так сильно — всього на 3-4 мм. Всі ці показники надають українському типу шаблі чудових бойових властивостей. Вдалося, чи не вперше, поєднати відносну легкість клинка з глибокою проникною здатністю під час рублячого удару і при цьому зробити можливим ще й колючий удар. Зрозуміло, що створюючи свій вітчизняний зразок шаблі, наші майстри врахували головну вимогу замовника — українського козацтва — універсальність, тобто можливість її використання як у пішому бою, так і верхи. Ці вимоги ставились не випадково, оскільки козаку досить часто приходилося бути як кавалеристом, так і піхотинцем водночас, в залежності від того, яка ситуація складалася на полі бою.

Не можна не навести і висновки незаперечного авторитету в дослідженні холодної зброї козацької доби археолога І. Свешнікова: «Козаки використовували шаблі, що мали на перехресті вузький перстень для великого пальця правиці, тому таку шаблю нелегко було вибити з руки. У документах кінця XVI-XVII ст. згадується як окремих тип «козацька шабля», однак досі не вдалося ще з'ясувати якою вона була. Можливо, що козацькою називали просту бойову шаблю з коротким кривим клинком без поздовжніх ривців і з перснем для пальця на перехресті. Таку шаблю знайдено на козацькій переправі» [4-5].

За якими ознаками взагалі можна визначити так звані «національні» особливості клинкової зброї?

В польській збройній традиції переважає погляд, що саме шабельне руків'я, а не клинок визначало походження зброї. Англійська традиція вважає основною ознакою походження шабель виключно клинок. Українське зброєзнавство погоджується з більш компромісним варіантом, запропонованим польськими зброєзнавцями В. Квасневичем та В. Заблоцьким стосовно того, що призначення шаблі, її функція завжди визначалась формою руків'я, але тільки в сукупності з клинком, і розглядати необхідно з двох точок зору: конструктивно-функціональної і стилістично-декоративної.

На користь наявності специфічних національних ознак та властивостей шабел промовляє той незаперечний факт, що кожна зброя проектувалась під визначену техніку бою (фехтувальний стиль). Наприклад, польські шаблі, що слугували для рубки визначеним стилем, могли ефективно використовуватись виключно польськими вершниками або піхотинцями – в іншій руці вони втрачали свої специфічні функціональні особливості. Саме з цієї причини скрізь, де застосовувалась шабля, руків'я ремонтувалось – на чужі шаблі ставились свої національні ефеси. Тому руків'я шаблі було відображенням рівня культури народу (військової, технічної тощо) в середовищі якого вона народилась, оздоблювалось декоративними елементами, притаманними конкретній країні. В свою чергу, конструктивна особливість руків'я вимагала і специфічного клинка, здатного задовольнити і кінематичні вимоги і тактичні. Отже, шабля козака повинна була мати свої особливості і при цьому не програвати по якісним показникам зброї супротивника (тій же польській гусарській шаблі).

Але в українських майстернях все ж таки в більшості поєднували вже відомі за конструкцією частини шаблі. Не було на озброєнні у козацького війська і якогось «офіційного» типу холодної клинкової зброї (як, наприклад, у народів Кавказу та Ірані на протязі майже трьох століть незмінні шамшир та кілідж). Смаки були різноманітні навіть у часі - на початку XVII ст. поширені угорсько-польські шаблі з відкритим руків'ям; з середини XVII ст.- такі типи як польська гусарська шабля та карабела; наприкінці XVII ст. до вже названих типів додаються татарські шаблі. Взагалі, поява якогось вдалого зразка викликала масу наслідувань.

Власне кажучи, ми розглядаємо українську козацьку шаблю, ту, що була змонтована місцевими майстрами-шабельниками.

Очевидно, що використання зброї українськими козаками ще не робить її «українською». А отже, вона повинна принаймні бути місцевого походження.

На думку більшості дослідників, про «українську козацьку шаблю», можна говорити як про зброю одного з поширених в Україні типів, що були змонтовані місцевими майстрами-шабельниками в українських майстернях з власно виготовлених

частин і також з привозних. В свою чергу, якість виробництва та художнього оформлення виробу відображають рівень розвитку ремісничої техніки й культури виробництва, місцеві смаки та традиції.

Козацьке військо вирізняла універсальність вояків, тому шабля стає невід'ємною складовою озброєння з середини XVII ст. В цей же період вона набуває і символічного значення, ставши улюбленим типом зброї, оспіваний в думах, легендах, піснях.

Таким чином, під поняттям «козацька шабля» слід розуміти різні типи шабель, що були поширені на українських землях та застосовувались для озброєння козацького війська.

Поняття «українська козацька шабля» об'єднує шаблі будь-якого поширеного в Україні типу, змонтовані місцевими майстрами-шабельниками із власно вироблених та привозних частин.

Список використаних джерел та літератури

1. Добрянський В. Про шаблі козацького часу. / В. Добрянський // Музеї України. – К., 2008. – №2. – С.17-19.
2. Дзюбак С. Слово про козацьку шаблю. / С. Дзюбак // Клинок. – К., 2009. - №2 (29). – С.38-41.
3. Квасневич В. Польские сабли. / В. Квасневич – Санкт-Петербург, 2005. – 224 с.
4. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. / І. К. Свешніков – Львів: Слово, 1992. – 310 с.
5. Свешніков І.К. Музей-заповідник «Козацькі могили». Путівник. / І. К. Свешніков – Львів: «Каменярь». 1990. – 96 с.
6. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д. В. Тоїчкін / Інститут історії України НАН України. - К.: Стило, 2007. - 368 с.
7. Тоїчкін Д. В. З історії шаблі в Україні. / Д. В. Тоїчкін // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С.81-94.
8. Шлайфер В., Добрянський В. Сабля - правда и легенды. / В. Шлайфер, В. Добрянський // Клинок. – К., 2005. – № 1. – С.78-89.
9. Яворницький Д.И. История запорожских казаков. /Д.И. Яворницький - К.:Наукова думка, 1990. - Т.2. – 591 с.

ЖУРБА Л.В.,
старший викладач

УДК 378.016:94(100)"19/..."

МЕТОДИКА РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМНИХ ЗАДАЧ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Надаються методичні рекомендації щодо розробки різних видів проблемних задач з новітньої історії.

Ключові слова: *проблемне навчання, проблемна задача, типізація проблемних задач.*

Предоставляются методические советы относительно разработки проблемных задач по новейшей истории.

Ключевые слова: *проблемное обучение, проблемная задача, типизация проблемных задач.*

Methodical councils concerning development of problem tasks of the contemporary history are provided.

Keywords: *problem training, problem task, typification of problem tasks.*

Демократизація суспільно-політичного життя, плюралізм думок, оновлення цілей, завдань, змісту шкільної історичної освіти зумовили попит на проблемне навчання, яке враховує психологічні закономірності розумової діяльності учнів, активізуючи тим самим їх самостійну пізнавальну діяльність. Основний шлях пізнання – «від учнів», тобто створення вчителем проблемної ситуації, сприйняття проблеми учнями, організація колективного пошуку відповіді на проблемне питання, завдання чи задачу. У вирішенні пізнавальних (проблемних) задач, на думку І. Я. Лернера, і знаходить своє втілення пізнавальна самостійність, основу якої складають теоретичне мислення, творчий пошук, а результатом стає саморозвиток та самозростання особистості.

За І. Я. Лернером «пошукова пізнавальна задача – це задача, самостійне розв'язання якої звернене, спираючись на відоме, на створення нових знань про природу і суспільство або на створення нових засобів пошуку цих знань. Змістом задачі є проблема, в основі виникнення якої лежить протиріччя між відомим і

невідомим...» [4, с. 23]. На думку А. В. Фурмана, «проблема і задача – це різного роду знакові моделі проблемної ситуації» [10, с. 69]. З. В. Голишева замість терміна «проблемна задача» використовує поняття «нестандартна задача з проблемною ситуацією в умові» [2, с. 108]. За С. О. Терно проблемна задача – це «мета, що її треба досягти, шляхом перетворення заданих умов. Задача містить у собі реальну або вдавану суперечність, яка викликає ускладнення пізнання» [9, с. 9]. Російський вчений О. Т. Степаніщев вказує, що «проблемна задача – це дидактичний засіб у вигляді тексту чи схеми, що містить в собі реальну або вдавану (навчальну) суперечність, яка викликає утруднення під час пошуку відповіді на неї, вимагає не згадування готових знань, а роздумів, розмірковування, містить додаткову вступну інформацію і за необхідності – орієнтири пошуку її вирішення» [7, с. 162].

Структура проблемної задачі має три компоненти, які взаємопов'язані: вихідні умови (що безпосередньо дано), шукане (невідоме), вимогу (що необхідно довести, визначити тощо). Функцію вимоги виконує проблемне питання, але воно може виступати і у формі проблематизованого висловлювання, що вимагає відповіді.

Приведемо приклад проблемної задачі до теми «Західні демократії» з курсу новітньої історії (1914-1939): «В одній зі своїх промов президент США Ф. Рузвельт говорив: «Ми проти революції. Тому ми ведемо війну проти тих умов, які її породжують, - нерівності і несправедливості». Лідер більшовиків В. Ульянов-Ленін також боровся з нерівністю та несправедливістю, але революційним шляхом.

Чому перший – національний герой, а другий – символ національної катастрофи?»

Проблемну задачу не можна розв'язати простим згадуванням готових знань, потрібно розмірковувати, аналізувати, шукати причинно-наслідкові зв'язки, висувати припущення, аргументувати його, знаходити закономірності історичного розвитку, узагальнювати інформацію, робити висновки.

Серйозною перешкодою на шляху впровадження проблемного навчання в практику шкільної історичної освіти стала відсутність дидактичних матеріалів, які б полегшили роботу вчите-

лів з підготовки до проблемних уроків чи використання проблемних методів навчання. Особливо актуальною ця проблема є для старшої та профільної школи. Спроби заповнити дидактичний вакуум, на нашу думку, викликали більше запитань, аніж відповідей. Мова йде про посібник С.О. Терно, в якому автор більше уваги приділяє теоретичним аспектам проблемного навчання, подає інформацію про принципи, стратегію, методи та засоби розв'язування проблемних задач з історії, а також правила логічного мислення та доказ. І лише на 10 сторінках із 40 наявних запропоновані проблемні завдання (задачі) з курсу новітньої історії [9, с. 27-36], тому це не вирішує проблему в цілому.

Дане дослідження покликане надати методичні рекомендації щодо розробки проблемних задач з новітньої історії з метою залучення до цього процесу і вчителів-практиків.

За основу розробки проблемних задач може бути взята класифікація І. Я. Лернера, який виділив 15 типів аспектних проблем історичної науки, серед них:

- 1) встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ;
- 2) встановлення загальних і конкретних закономірностей суспільного розвитку;
- 3) визначення наступності між фактами, подіями, явищами епохи;
- 4) вияснення тенденцій розвитку суспільних явищ або їх сукупності;
- 5) визначення ступеня прогресивності історичного явища;
- 6) усвідомлення процесу історичного розвитку і його механізму;
- 7) вияснення структури соціального організму і виявлення взаємовідносин між групами всередині класу;
- 8) співвідношення явища або факту і епохи, конкретного факту і загальної закономірності суспільного розвитку;
- 9) оцінка характеру явищ та врахування уроків із історичного минулого та інші [4, с. 69-70].

Приведемо приклад проблемної задачі на встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ до теми «Від «воєнного комунізму» до НЕПу»:

«Перехід до нової економічної політики ще у 1920 р. запропонував Л. Троцький, але його пропозиції не підтримав більшовицький ЦК, та вже навесні 1921 р. Ленін зміг переконати партійне керівництво в необхідності зміни економічної політики. У березні цього ж року X з'їзд РКП(б) прийняв резолюцію «Про заміну продрозкладки продподатком». Згодом були проведені й інші заходи, які сприяли відродженню ринкових відносин, а в 1922 р. була введена конвертована грошова одиниця – червінець, забезпечений золотом. Чому ж тоді Р. Пайпс у книзі «Росія при більшовиках» зазначав: «Хоча вважається, що «воєнний комунізм – це імпровізація, а НЕП – це спрямований крок, насправді все було навпаки»? Обгрунтуйте або спростуйте це твердження».

Максимальна ймовірність виникнення проблемних ситуацій у пізнавальній діяльності учнів випадає на вищий рівень знань – історичні закономірності й закони суспільного розвитку. Під час вивчення теми «СРСР у 1920 – 1930-ті рр.» можна запропонувати учням таку задачу:

«Відомо, що проблема індустріалізації стояла перед Росією ще на початку ХХ століття. Визначте спільне й особливе у вирішенні цієї проблеми на початку століття і в 30-і рр. Чи існував взаємозв'язок між процесами, що відбувалися у світі в 30-ті рр., і курсом Сталіна на форсовану індустріалізацію країни? В чому ви вбачаєте принципову відмінність індустріалізації в СРСР від аналогічних процесів в США і Західній Європі?»

Досліджуючи підняту в задачі проблему школярі використовують порівняльно-історичний метод та метод аналогій. І.Я. Лернер вважав, що жодну задачу, яка вміщує ту чи іншу проблему, не можна розв'язати, не знаючи методів науки, тому до другого параметра проблемних задач з історії вчений відніс: метод аналогій, порівняльно-історичний метод, статистичний метод і його варіанти, встановлення причин за наслідками, метод реконструкції цілого за частиною та інші.

Таким чином, задачі можуть бути розроблені на основі проблемного змісту і методів історичної науки.

До третього показника системи проблемних задач І.Я. Лернер залучив перелік процедур творчої діяльності: самостійне перенесення раніше засвоєних знань і умінь в нову ситуацію,

виділення нової проблеми в знайомій ситуації, виділення нової функції об'єкта, усвідомлення структури об'єкта, пошук альтернативи розв'язання або способу розв'язання, комбінування раніше відомих способів розв'язання проблемних задач в новій задачі. Ці процедури використовуються практично в кожній пізнавальній задачі, тому вчитель повинен передбачати їх під час розробки дидактичного матеріалу проблемного характеру з метою формування досвіду творчої діяльності школярів.

Іншим критерієм системи пізнавальних задач вчений вважав рівень їх складності, який може бути передбачений на основі кількості даних в умові задачі, кількості необхідних дій для її розв'язання, а також кількості паралельних висновків, сформульованих за умовою задачі.

П'ятий показник системи проблемних задач – методичний. Він визначає кількість задач кожного типу, їх послідовність, темп зростання складності тощо. Вчитель повинен передбачати, в який момент вивчення теми, щодо якого питання потрібно розробити ту чи іншу проблемну задачу, який її зв'язок з іншими питаннями, до яких зрушень в розвитку мислення учнів вона приведе. Слід пам'ятати і про те, що проблемні задачі повинні відповідати змісту і цілям навчання, бути складними, суперечливими, захоплюючими, об'ємними, здатними охопити широке коло дрібних питань; дискусійними, пропонувати різні точки зору та оцінки; важкими, створювати труднощі, необхідні для проблемної ситуації. Крім того, даний вид діяльності повинен бути близький потребам і інтересам учнів, їх віковим особливостям. Діти мають брати участь у виокремленні кола проблем, виробленні плану дій і способів їх вирішення. Проблемні задачі мають передбачати варіативність способів розв'язання проблеми, наявність необхідного теоретичного матеріалу для розгортання її дослідження. І. Я. Лернер радив педагогам і шкільним методистам розробляти і накопичувати проблемні задачі в системі, які відповідали б всім п'яти критеріям. Разове включення деяких пізнавальних задач у навчальну діяльність є корисним, але недостатнім фактором розвитку як пізнавального інтересу, так і активізації пізнавальної діяльності.

Російські вчені Є. Є. В'яземський і О. Ю. Стрелова вказали на способи створення проблемних ситуацій несподіванки,

конфлікту, невідповідності, невизначеності, передбачення, версійного характеру і прогнозування [1, с. 242-244]. Знання про них допоможуть вчителям розробляти проблемні задачі на конкретному історичному матеріалі. Так, ситуація несподіванки може бути створена під час ознайомлення учнів з фактами та ідеями, що викликають подив, є парадоксальними. Наприклад, під час вивчення теми « Франція в другій половині ХХ століття » можна запропонувати учням таку проблемну задачу: « За президента Шарля де Голля, який утвердив режим « особистої влади », виступав за створення « ударних ядерних сил », Франція вийшла з воєнної організації НАТО. Чому? Як можна пояснити цей факт? ».

О. Т. Степаніщев запропонував власну типізацію проблемних задач, виділивши задачі на аналіз теоретичних положень, які в свій час мали різний зміст, тому є суперечливими; на аналіз двох і більше висловлювань з одного і того ж питання однієї й тієї ж особи, які містять реальне або удаване протиріччя; на аналіз фактів, подій; на оцінку діяльності конкретної особистості; на засвоєння методологічних положень; на співставлення фактів і подій далекого минулого й сучасності; на порівняння російських і зарубіжних аналогів [7, с. 165-167].

Наприклад, під час вивчення теми « Російська революція 1917-1920 рр. » можна запропонувати задачу на оцінку діяльності конкретних історичних особистостей: « Вони народилися в одному місті, закінчили одну й ту саму гімназію, обидва були соціалістами, боролися проти абсолютизму миколаївської монархії. Хто б міг подумати, що у фатальний для країни 1917 рік доля розставить Володимира Леніна й Олександра Керенського по різні боки барикад. І один виявиться переможцем, інший – невдахою. У роки радянської влади О. Керенський виставлявся в карикатурному світлі: « бонапартик на кривеньких ніжках », « утік із країни в жіночому вбранні » - розповідали про нього радянські автори. У 95-у річницю Лютневої революції Державний історичний музей Росії вирішив відновити історичну справедливість і дати відвідувачам можливість об'єктивно оцінити ролі двох історичних діячів революційної епохи – В. Леніна й О. Керенського. Саме з останнім пов'язували можливість демократичного підсумку Лютневої революції 1917 року. Але, якщо ви прочитає-

те «Червоне колесо» Олександра Солженіцина, то побачите, що проблему демократичної альтернативи було знято уже у травні, а Павло Мілюков писав, що вже в липні ніяких розмов про демократичну альтернативу бути не могло: результат революції визначив би або Ленін, або Корнілов. Дайте оцінку діяльності О. Керенського. Чому йому не вдалося демократизувати Росію?»

Найбільш сприятливі умови для вивчення історичного минулого на проблемно-теоретичному рівні створюються тоді, коли теоретичний компонент у змісті навчального матеріалу є рівним фактичному або переважає над ним. Важливо, що проблемні задачі тут можуть розроблятися під час обґрунтування основних теоретичних понять і категорій, загальних морально-етичних проблем, узагальнення певних фактів суспільно-політичного життя за допомогою абстрактних понять або ж розширення змісту наукових понять шляхом аналізу конкретних історичних ситуацій.

Наведемо приклад проблемної задачі на обґрунтування нового поняття до теми «Встановлення радянської влади. Громадянська війна»:

«У «Квітневих тезах» ставилася вимога про перейменування партії більшовиків із соціал-демократичної на комуністичну (реалізована в березні 1918 р. VII з'їздом партії), йшлося також про прийняття нової комуністичної програми партії (другу програму РКП(б) було прийнято в березні 1919 р. VIII партійним з'їздом), нарешті, йшлося про створення в Росії «державикомуни». Якщо партія більшовиків перетворювалася з соціал-демократичної на комуністичну, то й країна мусила стати комуністичною.

Чи не означає це, що «Квітневі тези» виключали більшовиків з демократичного табору і ставили їх на окреме місце у революції? Чи можна кваліфікувати окреме місце більшовиків як появу в революції, поряд з ліберальною, соціалістичною і радянською, ще однієї течії – комуністичної?».

Розв'язання проблемної задачі дасть можливість обґрунтувати нове теоретичне положення, визначити початок комуністичної революції та характер її пов'язаності з революційними подіями лютого - березня 1917 р. в Росії [3, с. 54].

Наведемо приклад розробки проблемної задачі на розширення наукових понять шляхом аналізу конкретних історичних ситуацій:

«Після того як у 1989 р. була зруйнована Берлінська стіна – символ холодної війни, а пізніше розпався Радянський Союз, багатьом стало здаватися, що війна пішла зі світової політики і настала ера миру та свободи. Але ейфорія була недовгою. Дуже швидко стало зрозумілим, міжнародне середовище не стало більш безпечним, ніж раніше. Більше того, багато хто став вважати, що війна повернулася. Тільки за підрахунками англійських спеціалістів Д. Сміта і Е. Брайена за період з 1998 по 2003 роки у світі відбулося 120 воєн, а за даними Комісії ООН у справах воєнних біженців тільки в 1995 р. було зафіксовано 84 збройних конфлікти.

Що слід розуміти під поняттям «війна»? Чим відрізняється гітлерівська агресія 1939 р. проти Польщі від американської інтервенції 1983 р. в Гренаді? В чому історичне значення згортання холодної війни?»

Вчитель організовує обговорення умови задачі, активізуючи знання учнів, розмірковуючи про обставинами, що спонукають до роздумів над терміном «війна». Дослідження даної проблеми може розгортатися в напрямку пошуку узагальненого визначення поняття «війна» відповідно до сучасних політичних реалій.

Отже, методика розробки проблемних задач може бути якісно відмінною залежно від спрямованості пізнавальної діяльності учнів на оволодіння новими поняттями чи на включення цього поняття в процес пізнавальної активності школярів. Крім того, М. І. Махмутов вказує і на важливість «проблемності змісту поняття, а не його назви» [5, с. 136].

Радимо познайомитися і з досвідом П. М'яло по впровадженню проблемно-задачного підходу до вивчення новітньої історії, який надає приклад розробки системи проблемних питань і задач до тематичного блоку «Індустріальні країни Європи та Америки у 1919-1939 рр.» [6, с. 70-84].

О.Т. Степаніщев пропонує власну технологію розробки проблемних задач, зазначаючи, що потрібно спочатку взяти за основу відповідний факт, подію, а потім шукати вибраному

компоненту альтернативу, на основі ідеї й альтернативи формулювати проблемну задачу [7, с. 170].

Наприклад, положення, що вивчається може бути таке: «Поразки Росії в Першій світовій війні, владний параліч царської монархії, а згодом і Тимчасового уряду, радикалізм невдоволеної інтелігенції викликали революційний геній В. Леніна й адміністративний геній Й. Сталіна, які започаткували будівництво соціалізму, але нічого прогресивного з того не вийшло». Альтернативне положення: «Всім відомо, що Швеція капіталістична держава, але соціальні стандарти, забезпечені державою такі, що дають можливість говорити про існування «шведського соціалізму». Проблемне запитання: «Чому при комуністах в СРСР соціалістичні перетворення спричинили крах системи в цілому, а в Швеції при капіталістах вони продовжуються до сьогодні і доволі успішно?»

О.Т. Степаніщев, накопичивши досвід щодо розробки проблемних задач, видав задачник з історії Росії, в якому 100 перших історичних задач – подієво-проблемні [8, с. 6 - 24]. Причому ці дидактичні матеріали містять не тільки історичні задачі, а й відповіді до них.

Робота вчителя з використання проблемних методів навчання вимагає систематичності, тому напрямок подальших досліджень ми вбачаємо у розробці системи проблемних задач до курсу новітньої історії з метою їх практичного використання на уроках в умовах загальноосвітньої школи.

Список використаних джерел та літератури

1. Вяземский Е.Е. Теория и методика преподавания истории: [учеб. для студ. высш. учеб. завед.]. / Е.Е.Вяземский, О.Ю. Стрелова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 384 с.
2. Гольшева З. В. Проблемные ситуации в преподавании истории /З. В. Гольшева. // Психология и школа. – 2006. – № 1. – С. 107 – 110.
3. Кульчицький С. Комуністична і антикомуністична революції в Україні /С. Кульчицький. // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 50-55.
4. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам. / И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1972. – 240 с.

5. Махмутов М. И. Проблемное обучение. / М.И.Махмутов. – М.: Педагогика, 1977. – 157.
6. М'яло П. Особистісно орієнтований урок історії. / П. М'яло. // Сучасні шкільні технології. / Упоряд. І. Рожнятовська, В. Зоц. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. Ч. 1. – С. 70 – 84.
7. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: [учеб. для студ. высш. учеб. завед.]: В 2 ч. / А.Т. Степанищев. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Ч.1. – 304 с.
8. Степанищев А. Т. 300 задач по истории России древнейших времен до наших дней: Дидактические материалы. – 2-е изд., стереотип. / А. Т. Степанищев. – М.: Дрофа, 2001. – 128 с.
9. Терно С.О. Проблемні задачі з історії: [дидакт. посіб. для учнів 10-11 класів]. / С.О. Терно. – Тернопіль, Мандрівець, 2009. – 40 с.
10. Фурман А. В. Проблемні ситуації у навчанні: [книга для вчит.] / А. В. Фурман. – К.: Рад. шк., 1991. – 191 с.

ЛОШТУН О.Б.,
кандидат педагогічних
наук, ст.викладач;
БУБИР В.О.,
студент

УДК 373.5.016:93

ІСТОРИЧНИЙ ВЕБ-КВЕСТ ЯК ВИД ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ

В статті автори аналізують особливості та можливості використання історичного веб-квесту в навчально-виховному процесі. Виділено етапи застосування, основні завдання для веб-квесту з історії та на прикладі уроку показаний механізм впровадження даної технології.

Ключові слова: веб-квест, проектна технологія, веб-проект.

В статье авторы анализируют особенности и возможности использования исторического веб-квеста в учебно-воспитательном процессе. Выделены этапы, основные задания для веб-квеста по истории и на примере урока показан механизм применения данной технологии.

Ключевые слова: веб-квест, проектная технология, веб-проект.

In the article the authors analyze the characteristics and possibilities of the use of historic web-quest in the educational process. Stages, the main task for a web-quest on the history and on the example of the lesson illustrates the use of this technology.

Keywords: web-quest, design technology, the web project.

Методика використання комп'ютерних технологій на уроках історії на сьогодні є не достатньо розповсюджена і обмежується лише вчительськими та учнівськими презентаціями або переглядом відеоінформації та відеоджерел. Не впровадженими в навчальний процес залишаються безліч інших можливостей використання комп'ютеру та Інтернету на уроках. Однією з таких є застосування технології веб-квесту.

Метою статті є: по-перше, розглянути технологію веб-квесту як методу, що стимулює розвиток пізнавальних та дослідницьких умінь учнів на уроках історії; по-друге, визначити структуру та види веб-квесту; по-третє, показати на конкретному прикладі його використання на уроках історії.

Ще Я.А. Каменський наполягав на тому, «щоб усе, що викладається юнацтву, не змушувало його робити будь-що супроти волі і внаслідок примусу, а навпаки давало змогу, наскільки це можливо, все робити добровільно й самостійно з певним захопленням»[4, с.160].

Проектна діяльність – одна з найперспективніших складових освітнього процесу, тому що створює умови творчого саморозвитку та самореалізації учнів, формує всі необхідні життєві компетенції: культурні, мовленнєві, інформаційні, політичні та соціальні. Самостійне здобування знань, їх систематизація, можливість орієнтуватися в інформаційному просторі, бачити проблему і варіанти її вирішення можливо саме через метод проекту.

Одним з найбільш розповсюджених видів проектної діяльності є технологія веб-квесту. Концепція веб-квестів була розроблена в США в університеті Сан-Дієго в середині 90-х років професорами Б. Доджем і Т. Марчем [5, с.107].

Під веб-квестом розуміють організовану проектну діяльність учнів з використанням ресурсів мережі Інтернет. Цей тип веб-завдань є найбільш складний, адже передбачає роботу з величезною кількістю матеріалу, дослідницьку діяльність та критичний аналіз інформації. Веб-квест охоплює окрему проблему, тему. Особливістю веб-квестів є те, що частина або вся інформація для самостійної чи групової роботи учнів з ним знаходиться на різних веб-сайтах. Крім того, результатом роботи з веб-квестом є публікація робіт учнів у вигляді веб-сторінок і веб-сайтів [1].

Сьогодні створити власний веб-проект досить легко. Для цього існують безкоштовні платформи такі, як Filamentality, zWebQuest, PHPWebQuest. Кожна з них містить детальні покрокові інструкції по створенню та наповненню проекту. Крім того на таких сайтах, як <http://webquest.org>, <http://questgarden.com>, <http://bestwebquests.com> та інших, існує суттєва база веб-проектів.

Використання Інтернету як глобального інформаційного джерела створює передумови для розвитку дослідницьких умінь учнів у процесі навчання. Дані міжнародних досліджень свідчать, що школярі, які постійно використовують Інтернет з метою навчання, мають більш високі результати тестів з різних предметів, навчаються з більшим інтересом, ніж їхні однолітки [3, с.83].

За часом вивчення веб-квести поділяються на короткострокові (спрямовані на набуття знань та їх інтеграцію) та довгострокові (спрямовані на розширення і уточнення понять). По завершенні роботи над довгостроковим веб-квестом, учень повинен вміти вести глибокий аналіз отриманих знань, уміти їх трансформувати, володіти матеріалом настільки, щоб зуміти створити завдання для роботи над темою. Робота над довгостроковим веб-квестом може тривати від одного тижня до місяця (максимум двох).

Типовими завданнями для веб-квестів є:

- переказ – демонстрація розуміння теми на основі подання матеріалів з різних джерел у новому форматі: створення презентації, плаката, оповідання;
- планування та проектування – розробка плану або проекту на основі заданих умов;
- самопізнання – будь-які аспекти дослідження особистості;
- компіляція – трансформація формату інформації, отриманої з різних джерел: віртуальної виставки, капсули часу, капсули культури;
- творче завдання – творча робота в певному жанрі: створення п'єси, віршів, пісні, відеоролика;
- аналітична задача – пошук і систематизація інформації;
- детектив, головоломка, таємнича історія – отримання висновків на основі аналізу суперечливих фактів;
- досягнення консенсусу – вироблення загальноприйнятого рішення гострої проблеми;
- оцінка – обґрунтування певної точки зору;
- журналістське розслідування – об'єктивний виклад інформації (розподіл думок і фактів);
- переконання – схиляння на свій бік опонентів або нейтрально налаштованих осіб;
- наукові дослідження – вивчення різних явищ, відкриттів, фактів на основі унікальних он-лайн джерел [1].

Усі перелічені завдання можуть виконуватися учнями в процесі навчання історії, який вимагає постановки особливих завдань для веб-квесту, наприклад: розробка проблемного пи-

тання та його джерельної бази; написання альтернативної історії, коли учні пишуть різні варіанти розвитку історичного процесу; аналіз та розробка проблеми в той час, коли інші учні запрошуються до дискусії; інтерв'ю з історичним персонажем. Питання й відповіді розробляються учнями, які детально й глибоко ознайомилися з біографією історичного діяча. Учні з інших груп можуть поставити персонажеві питання.

Виконання учнями дослідницьких завдань у формі веб-квесту повинно складатися з таких послідовних етапів.

Початковий етап (командний). Учні знайомляться з основними поняттями з обраної теми, матеріалами аналогічних проєктів. Розподіляються ролі в команді (по 1-4 учні на одну роль). Обов'язковою умовою є взаємодопомога і взаємопідтримка членів команди.

Рольовий етап. Учасники веб-квесту одночасно, відповідно до обраних ролей, виконують завдання. Так як мета роботи не змагальна, то в процесі роботи над веб-квестом відбувається взаємне навчання членів команди. Команда спільно підводить підсумки виконання кожного завдання, учасники обмінюються матеріалами для досягнення спільної мети – створення сайту. На цьому етапі відбувається пошук й опрацювання інформації з теми, розробка структури сайту, створення матеріалів для нього та їх доопрацювання. Вчителем надається список інформаційних ресурсів (в електронному вигляді – на компакт-дисках, відео та аудіо носіях, у паперовому вигляді – посилання на ресурси в Інтернет, адреси веб-сайтів по темі), необхідних для виконання завдання. Цей список повинен бути анотований. Відбувається опис процедури роботи, яку необхідно виконати кожному учаснику веб-квесту при самостійному виконанні завдання; опис критеріїв та параметрів оцінки веб-квесту. Критерії оцінки залежать від типу навчальних завдань, які вирішуються у веб-квесті. Керівництво діяльністю учнів може бути представлено у вигляді спрямовуючих запитань, які організують навчальну роботу.

Заклучний етап. За результатами дослідження проблеми формулюються висновки та пропозиції. Проводиться конкурс виконаних робіт, де оцінюються розуміння завдання, достовірність використаної інформації, критичний аналіз, логічність, структурованість інформації, визначеність позицій, підходи до

вирішення проблеми, індивідуальність, професіоналізм подання. В оцінці результатів повинні брати участь як учителі, так і самі учні шляхом колективного обговорення або інтерактивного голосування [1].

Наведемо приклад структури історичного веб-квесту, який учні виконують у форматі ведення блогу (на прикладі теми, що вивчається на уроках історії України в 8-му класі «Українсько-московський договір 1654 року»):

1. Вступна стаття, у якій формулюється тема веб-квесту та обґрунтовується його цінність. Тема веб-квесту може бути сформульована у вигляді проблемного питання, наприклад: «Березневі статті – єдиний можливий шлях порятунку чи політична помилка Б. Хмельницького?».

2. Завдання веб-квесту, умови його реалізації та оптимальні шляхи виконання поставлених завдань. Наприклад, визначити головні положення Березневих статей; сформулювати власну оцінку результатів та наслідків договору 1654 року; визначити зв'язки між процесом входження українських земель до складу Московії та основними тенденціями розвитку культури і духовного життя українців.

3. Поетапний опис процесу роботи над веб-квестом, розподіл ролей, обов'язків кожного учасника, список використаних інформаційних ресурсів тощо.

4. Висновок у вигляді узагальнення результатів, підведення підсумків та розв'язаних завдань. Виходячи із завдань навчального веб-квесту, свої висновки учні можуть подати у формі статей під такими заголовками: «Хронологія головних подій в українсько-російській дипломатії середини XVII століття», «Зміни в устрої України-Гетьманщини в другій половині XVII століття», «Зрушення у повсякденному житті різних верств українського населення після 1654 року», «Входження України до складу Росії», «Вплив українсько-московського договору на процес становлення української державності», «Альтернативні варіанти розвитку подій 1654 року» тощо.

5. Самооцінка роботи групи, де кожен учень оцінює як роботу команди в цілому, так і свій власний внесок.

Даний приклад не являється шаблонним. Найрізноманітніші варіанти використання веб-квесту на уроках дають вчителі

леві можливість створювати власні веб-квести з різною дидактичною метою, що в свою чергу обов'язково впливатиме на його структуру. Адже технологія веб-квесту – це шлях творчого підходу до навчання як вчителя, так і учнів.

Розглянувши технологію веб-квесту та можливі варіанти його застосування на уроках історії, варто зауважити, що веб-квест як засіб навчання є перспективним і корисним інструментом для впровадження комунікації та елементів гри в навчання. Навчальний процес стає більш цікавим, підвищується мотивація учнів. Технологія веб-квест сприяє більш глибокому осмисленню учнями минулого і сьогодення, розвиває в них критичне мислення. Сучасні викладачі, які застосовують технологію веб-квесту, міняють традиційні методи навчання, що вже відходять у минуле, на більш перспективні, що в свою чергу засвідчує про продуктивність використання веб-квесту на уроках історії та в системі навчання взагалі.

Список використаних джерел та літератури

1. Быховский Я.С. Образовательные веб-квесты // Материалы международной конференции «Информационные технологии в образовании. ИТО-99». – 1999. – Режим доступа до статті: <http://ito.bitpro.ru/>
2. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології навчання: словник-госарій / М. Ю. Кадемія, М. М. Козяр, Т. Є. Рак. – Львів: «СПОЛОМ», 2011. – 327 с.
3. Макотрова Г. В. Педагогическая технология использования сети Интернет в индивидуализации развития научного потенциала старшеклассников / Г.В. Макотрова // Инновации в образовании. – 2012. – № 2. – С.82–93.
4. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології / І. П. Підласий. – К.: Слово, 2006. – 616 с.
5. Федоров А.В. Медиаобразование в США, Канаде и Великобритании / А.В. Федоров, А. А. Новикова, В. Л. Колесниченко, И. А. Каруна. – Таганрог, 2007. – 256 с.

ЛУК'ЯНЕНКО І.В.
учитель історії
КЗОШ № 37

УДК 37.016:93:004

СПЕЦИФІКА ЗАСТОСУВАННЯ ІКТ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

У статті розкрито специфіку застосування сучасних засобів ІКТ на роках історії. Виокремлено особливості упровадження спеціалізованого методичного забезпечення на основі ІКТ та наведено основні форми організації навчання за таких умов.

Ключові слова: історія, ІКТ, урок, веб-сторінка.

В статье раскрыто специфику применения современных средств ИКТ на уроках истории. Выделены особенности внедрения специализированного методического обеспечения на основе ИКТ и приведено основные формы организации обучения при таких условиях.

Ключевые слова: история, ИКТ, урок, веб-страница.

The specific of use of modern ICT on history lessons are solved in the article. The features of the introduction of specialized methodological ICT support and the basic form of the training organization are described in the work.

Keywords: History, ICT, lesson, web-page.

На сучасному етапі здійснення навчання та виховання творчої особистості інформатизація загальноосвітнього процесу— одне з пріоритетних стратегічних завдань реформування освіти в нашій країні. Особистість учня ставиться в центрі навчального процесу, що вимагає від учителя переосмислення мети і завдань [2].

Попри всі складності фінансування, приблизно 80% шкіл мають ті чи інші зразки ПК. З якісним складом ПК справи набагато гірші. Менше половини шкіл забезпечені комп'ютерами, які дозволяють працювати з більшістю сучасних навчальних програм.

Зважаючи на це, проблема ефективного використання ПК у процесі викладання постає надзвичайно гостро. За рідкісним винятком ПК не використовуються для проведення уроків. З досвіду роботи можна виділити декілька форм організації роботи з використанням комп'ютера на уроці.

1. Виконання окремого завдання учнями самостійно або в парах за допомогою певного програмного забезпечення. Роль вчителя при цьому – спрямування роботи у певному напрямку, корекція діяльності учнів.

2. Використання на уроці мультимедійних можливостей ПК, що слугує як наочний посібник. Це найбільш поширена форма організації застосування комп'ютера на уроці.

3. Використання Інтернету, компакт-дисків для виконання лабораторно-практичної роботи, проекту, написання реферату, виконання будь-якого творчого завдання.

4. Проведення різноманітних опитувань, тестувань, особливо це стосується тематичного оцінювання.

Випадки регулярного застосування ПК у викладанні загальноосвітніх дисциплін у край поодинокі і пов'язані в основному з інформатикою, математикою і фізикою, тобто тими науками, що найлегше піддаються комп'ютерному моделюванню.

З предметами гуманітарного циклу, як-от історія, ситуація складніше. Наприклад, програмного забезпечення, придатного для систематичного використання в процесі викладання історії, дуже мало. Так, існує рекомендована Міністерством освіти і науки комп'ютерна програма «Історія Стародавнього світу. Стародавній Рим. (автор – А. Фоменко), загальний курс історії України (автори О. Батенко, Г. Кравецький, В. Крушинський). Проте ці підручники охоплюють або занадто вузьку частину курсу історії, або, навпаки, надзвичайно широко. Також слід врахувати санітарно-гігієнічні норми використання ПК для учнів 6-9 класів.

Електронний підручник виконує ті самі дидактичні завдання, що й паперовий варіант. Але водночас він має ряд переваг. Головною перевагою є застосування мультимедіа. Це дозволяє відтворювати візуальну та аудіоінформацію.

Також доцільно визначити основні проблеми застосування ІКТ саме на уроках історії.

В основі проблематики застосування ІКТ у процесі викладання історії є кілька питань, які потребують негайної відповіді, а саме:

- чи можуть взагалі використовуватися ІКТ в навчанні історії;
- як найкращим чином організувати взаємодію з ІКТ при вивченні історії;
- які потрібні зміни змісту предметної області під час навчання із застосуванням ІКТ.

Однак комп'ютерні технології дають змогу учителю історії якісно поліпшити процес викладання матеріалу. Для найбільш ефективного навчання й актуалізації знань учнів з'явилася можливість структурувати навчальний матеріал і системно викладати його. У процесі спільної роботи над навчальним матеріалом з використанням комп'ютерних технологій сучасна школа впритул підходить до реалізації ідеї «педагогіки співробітництва».

Спеціалізовані мультимедіа-засоби, основне призначення яких – підвищення ефективності навчання. До таких сучасних засобів, в першу чергу, необхідно віднести інтерактивні мультимедіа-дошки. Програмно-апаратний комплект «Інтерактивна дошка» - це сучасний мультимедіа-засіб, який, маючи всі якості традиційної шкільної дошки, містить ширші можливості графічного коментування екранних зображень, дозволяє проводити моніторинг роботи учнів класу; природним чином збільшити навчальне навантаження; створювати нові мотиваційні передумови до навчання; навчати за інтенсивними методиками [2;4].

Під телекомунікаційними мультимедіа-засобами, що використовуються у загальній середній освіті, слід розуміти будь-які засоби та інструменти, що стосуються передачі мультимедіа-інформації.

Основним джерелом мультимедіа-ресурсів для більшості вчителів і школярів стає всевітня комп'ютерна мережа Інтернет. Найбільша проблема, що виникає при роботі з Інтернет, - швидко знайти потрібну інформацію і розібратися в ній, оцінити інформаційну цінність того або іншого ресурсу, його достовірність, науковість (що не завжди під силу учневі). Ось деякі рекомендації, що доцільно запропонувати учням:

- перш ніж почати пошук, необхідно записати тему на папері, щоб не «збитися з курсу»;

- продумати, скільки часу буде потрібно для одного сеансу і спробувати утриматися в рамках певного часу;
- щоб знайти необхідну інформацію треба підібрати ключові слова, або поєднання слів з теми, яка розшукується;
- у процесі роботи зустрічатимуться цікаві посилання, які не стосуються справи, треба намагатися ігнорувати їх, або створити «закладки».

У роботі з ПЗ (програмним забезпеченням) різного типу можна сформулювати такі принципи вибору програмного продукту для використання на уроці.

1. Програма повинна бути зрозуміла з першого знайомства і викладачеві і учням.

2. Викладач повинен мати можливість компонувати матеріал на власний розсуд і при підготовці до уроку займатися творчістю, а не запам'ятовуванням того, у якому порядку буде виводитися інформація.

3. Програма має дозволяти використання інформації в будь-якій формі (текст, таблиці, діаграми, слайди, відео- та аудіо фрагменти).

Як показала практика, цим вимогам відповідає не готовий продукт, а програма створення презентацій (Microsoft-PowerPoint). Ефективність мультимедійних презентацій залежить від якості дидактичних матеріалів і майстерності педагога.

Не слід забувати корисні поради, надані Ф. Дистервегом у «Керівництві до освіти німецьких вчителів»:

- розподіляй кожен матеріал на етапи і невеликі завершені частини;
- наводь окремі дані, щоб викликати допитливість учня, не задовольняючи її повною мірою;
- розташовуй матеріал так, щоб на наступному етапі вивчення нового повторювалося попереднє [3].

Майстерно зроблена презентація може привернути увагу учнів і збудити інтерес до навчання. Проте не слід захоплюватися і зловживати зовнішньою стороною презентації, перервантажувати її спец ефектами.

На уроках історії доцільно використовувати наступні типи презентацій: *конспект уроку* (містить візуальні складові традиційного уроку); *слайд-шоу* (відсутність тексту, акцент на

яскравих великих зображеннях); «*тільки текст*» (дидактичний ефект досягається за рахунок зміни типів і розмірів шрифтів і колірної гами); *анімовані схеми* (акцент на графіках та схемах, основна сфера застосування – повторювально-узагальнюючі уроки); «заповнюємо таблицю» (систематизація будь-якого матеріалу); *аналіз картини* («героїня» презентації картина, плакат); *тестування*; *робочий зошит* («екранний» варіант робочого зошита, «заповнення» відбувається після обговорення в класі).

Застосування ІКТ сприяє формуванню таких якостей, як експериментування, гнучкість, структурність. Вони створюють можливості нового, нетрадиційного сприймання очевидних фактів, встановлення оригінальних зв'язків між новою та старою інформацією (старе сприймається з новим баченням). Використання персональних комп'ютерів у навчальному процесі не повинно змінювати логіку, системність і цілісність матеріалу, що вивчається. Перед тим, як використати ІКТ у навчальному процесі, вчителю необхідно визначити пріоритети, за якими буде подаватися навчальна інформація, доцільні та ефективні форми, засоби й види організації навчальної діяльності. Тільки такий підхід до розв'язання найважливіших питань методичного, психологічного й педагогічного планів може гарантувати якість і ефективність використання комп'ютерної техніки [4-6].

Відомо, що при вивченні будь-якого предмету, зокрема історії, де навчальний матеріал представлений безліччю подій та фактів, найчастіше саме домашнє завдання викликає в учнів психологічний дискомфорт, адже вони залишаються з навчальним матеріалом наодинці. Підручник же, як правило, надає сухий статичний матеріал, який вже опрацьовано в класі. Тому для розвитку пізнавальної самостійності необхідно використати нові засоби навчання, які формуватимуть в учнів пізнавальні інтереси, сприятимуть засвоєнню матеріалу та розвитку творчих здібностей.

Але у більшості випадків застосування засобів ІКТ відбувається дещо хаотично і не систематизовано, тобто учням періодично демонструються презентації, або відео на заняттях, але не забезпечується відповідна можливість постійного доступу до цих матеріалів, адже навіть при збереженні інформації на

флеш-носії чи диски немає гарантії, що необхідні дані не будуть втрачені. то ж більшість таких матеріалів використовується одноразово. Отже, постає проблема локалізації всього необхідного матеріалу (не лише теоретичного, а й відео, аудіо, презентацій тощо) в певній точці доступу, щоб кожен учень міг у будь-який час скористуватися необхідною інформацією. Найконструктивніше рішення вбачаємо в розташуванні необхідної інформації в мережі Інтернет.

Зважаючи на це, пропонуємо проект веб-сторінки дисципліни з цікавим різноманітним матеріалом та можливістю перевірки засвоєних знань.

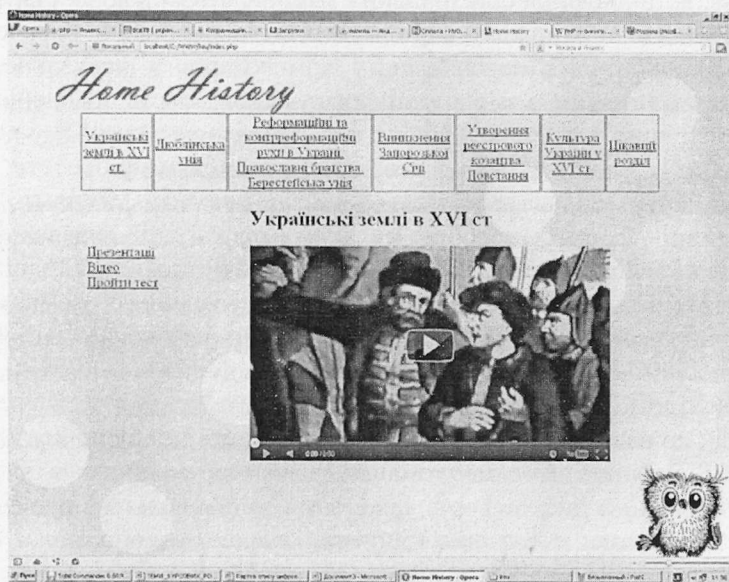

Рис 1.1. Тематична веб-сторінка

Отримавши доступ до тематичного веб-ресурсу, учні зможуть опрацювати теоретичний матеріал з дисципліни, переглянути відео до теми, ознайомитися з презентаціями, завантажити додаткову інформацію до тем («Цікавий розділ»), а також пройти тестування з метою самостійної перевірки власних знань. Таким чином, комплексне застосування на одному веб-ресурсі різних засобів (мультимедіа, документи, тести) допоможуть

урізноманітнити стандартне вивчення історії України учнями, сформують у них стійкий пізнавальний інтерес, що у свою чергу, вплине на рівень їх пізнавальної самостійності.

Список використаних джерел та літератури

1. Активізація учнів на уроках історії. З досвіду роботи вчителів Львова. Львів.: Вища школа.-1998.-С.242.
2. Александров А.І. Самостійна робота учнів при вивченні історії. / А. І. Александров. – М.: Просвещение. – 1989. – С.35.
3. Баханов К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник-довідник. / К. О. Баханов – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 108 с.
4. Байраківський А. І., Бойко Н. І. Особливості самостійної роботи студентів в умовах запровадження комп'ютерних технологій у навчальному процесі / А. І. Байраківський, Н. І. Бойко // Болонський процес: трансформація навчального процесу у технології навчання: Матеріали III міжнародної науково-методичної конференції ДУІКТ. – К., 2006. – С. 247-251.
5. Гершунский Б. С. Компьютеризация в сфере образования: Проблемы и перспективы. / Б. С. Гершунський – М.: Педагогика, 1987. – 264с.
6. Інформаційні технології в навчанні / за ред. Морзе Н. В. – К. : Видавнича група ВНУ, 2004. – 240 с.

УДК 37.091.39:93

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

В статті розкрито психолого-педагогічні умови та особливості використання інноваційних технологій на уроках історії, визначено їх значення для сучасної шкільної історичної освіти, наведено приклади їх застосування в ході вивчення шкільних курсів історії.

Ключові слова: *інноваційна технологія, освітня технологія, аудіовізуальний метод, технічні (мультимедійні) засоби.*

В статье рассматриваются психолого-педагогические условия и особенности использования инновационных технологий на уроках истории, определено их значение для современного школьного исторического образования, приведены примеры их использования в контексте изучения школьного курса истории.

Ключевые слова: *инновационная технология, обучающая технология, аудиовизуальный метод, технические (мультимедийные) средства.*

The article deals with the psycho-pedagogical conditions and features of the use of innovative technologies on the lessons of history, determined by their significance in modern school history education, provides examples of their use in context of studying of school history course.

Keywords: *innovative technology, educational technology, audiovisual method, technical (multimedia) resources.*

Актуальність дослідження полягає в тому, що шкільна історична освіта в сучасних умовах виконує важливу роль у підготовці молодих громадян до життя в багатокультурному суспільстві, сприяючи його інтеграції та консолідації. Головне завдання історичної освіти, на нашу думку, – спонукати молоду людину до мислення, критичного аналізу історичних джерел, активного залучення до обговорення подій минулого та сучасності. Соціально-економічні перетворення постіндустріального періоду розвитку суспільства обумовлюють інноваційну спря-

мованість оновлення системи освіти, впровадження інноваційних освітніх технологій у навчально-виховний процес загальноосвітніх начальних закладів. Оновлення технологічного арсеналу педагогічної практики загальноосвітніх закладів освіти знаходиться в площині наукового пошуку оптимальних, ефективних, інноваційних способів перебудови організації всього процесу навчання в напрямку орієнтації на особистісний розвиток суб'єктів цього процесу.

Модернізації системи освіти в Україні, інноваційній діяльності педагога, пошуку нових концептуальних підходів щодо стратегічних інноваційних напрямків розвитку освітніх процесів, теоретичним та методичним засадам моделювання педагогічних дисциплін для технологій інноваційного навчання привчені численні наукові дослідження вітчизняних та зарубіжних учених педагогів і психологів: К. Баханова, І. Беха, О. Мокрогуза, О. Пометун, О. Яровецької та ін. [1, 2, 6, 7, 8].

Реалізація інноваційної політики в освіті позитивно впливає на реформування галузевого управління, яке здійснюється на засадах сучасної педагогіки, педагогічної інноватики, андрагогіки, педагогічного менеджменту, менеджменту освітніх інновацій. Цілісність і стабільність цього процесу забезпечується умовами узгодження механізму взаємодії інноваційних процесів із національними освітніми традиціями та новітніми тенденціями розвитку світової педагогічної теорії та практики, розробки моделі управління інноваційними процесами у межах національного освітнього простору, в тому числі інноваційного розвитку загальноосвітніх шкіл; розробки регіональної інфраструктури управління інноваційними процесами відповідно до мети і завдань реформування освітньої галузі [7, с. 37].

Реалізація інноваційної політики в системі освіти, інноваційний розвиток загальноосвітньої школи потребує творчої самореалізації особистості сучасного педагога, що може забезпечити становлення і розвиток компетентнісної освіти.

Педагогічні інновації – результат творчого пошуку оригінальних, нестандартних рішень різноманітних педагогічних проблем. Це можуть бути нові навчальні технології, оригінальні виховні ідеї, форми та методи виховання, нестандартні підходи в управлінні. Побічним продуктом інновацій як процесу творчої

діяльності є зростання педагогічної майстерності педагога, рівня його культури, мислення і світогляду. Тобто творчий пошук та реалізація інновацій веде до новоутворення у цілісній педагогічній системі.

Л. Даниленко визначає педагогічну інновацію як актуально значущі і системні новоутворення, які виникають на основі різноманітних ініціатив і нововведень, що стають перспективними для еволюції освіти і позитивно впливають на її розвиток [4, с. 21].

О. Пометун, досліджуючи теоретичні засади інновацій в освіті, акцентує увагу на неперервній трансформації навчального процесу у напрямі індивідуалізації освітньої взаємодії, формування творчого мислення та забезпечення специфіки формування і розвитку особистості. Усі дослідники зазначають, що інноваційні процеси, які стали необхідністю та закономірністю в розвитку сучасної освіти, мають визначатися найголовнішим критерієм – їхньою гуманістичною спрямованістю [8, с. 44].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу визначити структуру інноваційної педагогічної діяльності, яка складається з таких компонентів: мотиваційного, креативного, технологічного, рефлексивного, функціонального [7]. Критеріями ефективності інноваційної діяльності педагога є: творче діяльності сприйняття; творча активність; методологічна й інноваційної технологічна готовність до введення інновацій; педагогічне інноваційне мислення; культура спілкування [8].

На сьогоднішньому освітньому просторі спостерігається посилення уваги до інноваційних технологій, що пов'язано з запровадженням системно-діяльнісного підходу, реалізацією особистісно орієнтованого навчання, необхідністю вилучити мало-ефективні вербальні способи передачі знань. О. Бугрій вважає, що педагогічна технологія – це модель професійної підготовки, в межах якої ставиться мета і досягається конкретний потенційно відтворюваний результат шляхом використання певних видів, форм, методів навчання, оперування однотипним змістом; це чітко організована, продумана в усіх деталях модель спільної діяльності викладача і студентів, що містить цілепокладання, планування, організацію, підведення підсумків цієї діяльності [3, с. 22].

Педагогічна інноваційна технологія, на думку Г. Селевка, функціонує як наука, що вивчає та розробляє цілі, зміст і методи навчання й виховання, проектує педагогічні процеси як алгоритм педагогічного процесу, системи способів, принципів і регулятивів, методів і засобів для досягнення запланованих результатів; як реальний навчально-виховний процес функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних педагогічних засобів.

Під інноваційним розвитком освіти слід розуміти комплекс створених та запроваджених організаційних та змістових нововведень, розвиток низки факторів та умов, необхідних для нарощування інноваційного потенціалу освітньої системи. Такий складний психолого-педагогічний процес вимагає чітко спланованих системних дій з боку всіх освітянських структур, які в своїй сукупності складають основу інноваційної політики [9, с. 15].

За своїм змістом, формами і методами освіта не є незмінним, закріпленим феноменом, адже вона весь час реагує на нові суспільні виклики, реалії, враховує тенденції, перспективи розвитку людства, національного буття народу. Однак оновлення навчально-виховної практики, в силу різних причин, часто відстає від темпів цивілізаційного розвитку, соціальних вимог до освіти. Тривалий час, особливо на ранніх етапах розвитку людства, ця проблема була не настільки гострою, як в індустріальну і постіндустріальну (інформаційну) епохи. Помітно актуалізувалася вона наприкінці другої половини ХХ століття, що зумовлено колосальним проривом у науково-технічному розвитку, радикальною зміною традиційних уявлень про світ, життя, його цінності, майбутнє цивілізації.

На сучасному етапі все очевиднішим стає те, що традиційна школа, орієнтована на передавання знань, умінь і навичок від покоління до покоління, від учителя до учня, не встигає за темпами їх нарощування. Сучасна школа недостатньо розвиває здібності, необхідні їй випускникам для того, щоб самостійно самовизначитися у глобалізованому та надзвичайно динамічно змінному світі, приймати обґрунтовані рішення щодо свого майбутнього, бути активними, конкурентноспроможними і мобільними суб'єктами на ринку праці. Головними недоліками традиційної системи освіти є породжені нею невміння і небажання

дітей активно вчитися, не сформованість ціннісного ставлення до власного розвитку, освіти та соціуму в цілому [9, с 45].

Інноваційне навчання – це зорієнтована на динамічні зміни в навколишньому світі навчальна та освітня діяльність, яка ґрунтується на розвитку різноманітних форм мислення, творчих здібностей, високих соціально-адаптаційних можливостей особистості.

Специфічними особливостями інноваційного навчання є його відкритість майбутньому, здатність до передбачення та прогнозування на основі постійної переоцінки цінностей, налаштованість на активні та конструктивні дії в швидко змінних ситуаціях. Будь-якій освітній технології властиві керованість, цілеспрямованість, планування, поетапна діагностика, варіювання засобів і методів навчання, корекція результатів. Освітні технології повинні гарантувати досягнення певного рівня навчання, бути ефективними за результатами і оптимальними в часі, витратах сил і засобів. Серед сучасних інноваційних технологій навчання найбільш актуальними є технології комп'ютерного, інтерактивного, дистанційного, модульного, проблемного, розвивального, ігрового навчання [1, с. 19].

У сучасній освіті нині застосовуються такі ефективні інноваційні методи навчання, як: аудіовізуальний, проблемний (проблемно-пошуковий), ситуативний (кейс-метод), брейнстормінг (мозковий штурм), робота в малих групах, ділова (рольова) гра, діалог Сократа (Сократівський діалог), займи позицію, PRES-формула, навчальний полігон, дерево рішень, дебати, дискусія із запрошенням фахівців, моделювання, метод проектів, метод інтерв'ю (інтерв'ювання) та консультування, навчаючи вчуся, аналіз помилок (колізій, казусів), коментування та оцінка (або самооцінка) дій учасників, майстер-класи, тренінги індивідуальні та групові та інші.

Сучасний навчальний процес модернізується також технічними, зокрема комп'ютерними і програмними, інноваціями. Ось чому *аудіовізуальний метод*, призначений спочатку для популяризації знань і залучення до навчання широкої аудиторії, дедалі більше застосовується в сучасній освіті багатьох країн. Цей метод реалізується у формі аудіовізуальних курсів, електронних підручників, комп'ютерних тестових завдань, тренінгів та прак-

тичних посібників для індивідуального та дистанційного навчання, інших формах освіти [1, с. 20]. Проте, чи навряд комусь ще потрібно доводити, що сучасна методична наука пішла значно вперед порівняно із практикою. Це пов'язано з тим, що провідні методисти щороку пропонують нові теоретичні моделі підвищення ефективності навчального процесу, при цьому реальне матеріальне забезпечення сучасних шкіл, м'яко кажучи, продовжує бажати кращого.

Широке впровадження технічних засобів в процес навчання, використання можливостей Інтернет, робота з електронними базами даних, застосування теле-, відео-, аудіо-, фото- та інших матеріалів у навчальному процесі підсилює пізнавальну активність учнів. Це дозволяє досягти максимальної економії часу для засвоєння навчального матеріалу у значних обсягах, стимулює творчість, уяву, здобуваються навички узагальнення та конкретизації наукових фактів.

Ефективність та якість будь-якої форми навчання значно зростає за умови продуманого використання технічних та наочних матеріалів. Ними можуть бути не лише відео- та аудіозаписи, але й таблиці, схеми, креслення, малюнки, фотографії, діаграми і навіть конкретні предмети. Кращому засвоєнню навчального матеріалу сприяє розташування перед очима учнів плану заняття, формулювання мети, прізвищ вчених, цитат, запитань для дискусії, фрагменти документів, деяких положень як добірки спеціально підібраних для конкретного випадку витягів із текстів тощо. Це сприяє кращій орієнтації учнів у матеріалі та його засвоєнню [9, с. 48].

Все активніше застосовуються технічні (зокрема мультимедійні) засоби під час наукових заходів та презентацій. Ефективність методу визначається мінімальними витратами навчального часу та економією зусиль учнів і вчителів. За умови презентації матеріалів навчальних дисциплін у вигляді навчальних фільмів, CD, мультимедійних пакетів до кожної теми уроку, здійснення контролю знань з допомогою комп'ютерної техніки процес навчання значно виграє як у кількісних, так і у якісних показниках. Аудіовізуальний метод має величезні потенційні можливості для застосування у викладанні всіх дисциплін.

Одним із різновидів реалізації цього методу є *презентація*. Вона полягає у передачі вчителем певної цілісної інформації, як правило, нової, за допомогою органічного поєднання словесних засобів навчання із наочними, як правило, мультимедійними та іншими, під час чого учні можуть проявляти активність, ставити питання, вступати з викладачем у діалог, дискусію, виконувати творчі, проблемні завдання. Під час проведення презентації можуть використовуватися інші інтерактивні методи навчання – мозковий штурм, дискусія, робота в малих групах тощо. Важливим інструментом презентації є допоміжні наочні матеріали, технічне обладнання і магнітна дошка. Мультимедійна апаратура надає можливість ілюструвати учням на екрані елементи презентації у вигляді таблиць, схем, текстів, що покращить сприйняття інформації. Полегшує концентрацію уваги слухачів на певних схемах, діаграмах, таблицях лазерний презентер (спеціальний пристрій для презентацій), який дозволяє керувати черговістю змінюваних зображень, їх виділенням на відстані від екрану, з будь-якого місця. За допомогою відеомагнітофону з навчальною метою демонструються фільми та відео сюжети [9, с. 102].

Інноваційні технології можна використовувати протягом всього уроку, наприклад, супроводжуючи його мультимедійною презентацією та щоразу звертаючи увагу учнів на ключові моменти, що в ній відображені. Останнім часом досить актуальною формою роботи є метод проектів.

Наприклад, урок всесвітньої історії в 11 класі за темою: Наслідки Другої світової війни. На вивчення теми «Друга світова війна» у загальноосвітній школі відводиться лише 8 годин, тому проблему, яку ми маємо розглядати, можна поставити перед учнями вже на початку її вивчення. Таким чином, для підготовки проекту у нас буде 4 тижні. Протягом місяця проводиться дослідження проблеми: робота у бібліотеці (робота з літературою: дані про людські втрати, спогади учасників, договори, твори художньої літератури). Для того щоб глибоко дослідити цю тему, необхідно добре вивчити матеріал та документи, які б підтверджували хід тих чи інших подій. Для опрацювання матеріалу розділяю клас на 5 груп, кожна з них буде досліджувати більш конкретну проблему у контексті головної:

1. Зміна геополітичного становища країн-учасниць війни.

2. Соціально-економічне становище США, Великобританії, Франції, Італії та Німеччини після війни.

3. Соціально-економічне становище СРСР та країн Східної Європи після закінчення війни.

4. Посилення комуністичних рухів у країнах Східної Європи.

5. Зміна ціннісних орієнтацій людей в умовах війни. Створення міжнародних організацій для врегулювання міжнародних відносин та остаточного припинення агресії.

У ході роботи над проектом зустрічаюсь з учнями на засіданнях «круглих столів», де відбувається обговорення уже отриманого матеріалу та фактів, роблю зауваження, вислуховую різні точки зору, а головне – усі учні знають, яку саме проблему досліджує та чи інша група.

Також протягом усього зазначеного часу запрошую на зустрічі з учнями очевидців. У ході бесіди з ними учні збагачують свої знання про проблему, яку досліджують.

Крім 5 основних груп, створюю групу соціологів, які мають опитати частину жителів нашого села з питань:

1. Що Ви особисто знаєте про Другу світову війну?

2. Якими були наслідки цієї війни?

3. Як вплинули наслідки Другої світової та Великої Вітчизняної війни на становище України у післявоєнний період?

Останнім етапом проекту є підбиття підсумків дослідження, конструювання публічного захисту колективного проекту.

Крім того, інноваційні технології можна застосовувати і на окремих етапах уроку. Наприклад, при викладенні уроку все-світньої історії в 10 класі з теми «Революція 1917 р. у Росії» на етапі мотивації учням пропонується прослухати аудіо-запис «Боже, царя храни» та переглянути відеоматеріал «Хроніка революційних подій» та спрогнозувати, про які події буде далі йти мова.

В ході вивчення теми «Версальсько-Вашингтонська система» (Всесвітня історія, 10 клас) під час етапу вивчення нового матеріалу можна використати метод «Синтез думок». В процесі вивчення цієї теми учням пропонується опрацювати масу історичних

джерел, на що в рамках звичайного уроку не завжди вистачає часу та й самі учні не можуть одразу охопити весь масив матеріалу. З метою усунення цього протиріччя, на наш погляд, зазначена вище методика буде ефективною під час роботи з історичними текстами у групах.

Учні, проаналізувавши тест підручника та історичні документи («угода 4-х держав» «угода 5-и держав», «угода 9-и держав»), дають відповідь на запитання в групах.

Учні на початку уроку об'єднуються у групи 4-5 людини, кожна група отримує капелюх відповідного кольору: жовтий, червоний, білий, синій, фіолетовий, зелений.

Жовтий капелюх – має вказати дати та країни-учасники договорів;

Синій капелюх – нанесіть на контурну карту та показати на карті:

Червоним кольором – країни, які увійшли до «договору чотирьох»:

- *Заширихуйте зеленим кольором – країни, які підписали «договір п'яти»;*

- *Заширихуйте червоним кольором – країни, які підписали «договір дев'яти»;*

Білий капелюх – визначають зміст договорів;

Зелений капелюх – портретна галерея;

Методика «Навчаючи вчуся» (Дослідницький проект). Виступ учня з випереджальним завданням на тему: «Історичні особи Вашингтонської конференції». У цей час інші учні уважно слухають доповідь та з'ясовують лідерів країн які підписали Вашингтонську конференцію.

Червоний капелюх – емоції:

У вітальній промові до учасників Вишингтонської мирної конференції президент США Уоррен Гардінг проголосив: *«...Переговори будуть словами народів, які втомилися від війни. Ми ні в кому не підозрюємо ворога. Нічис самолюбство не може бути принижене, жодна національність не має бути пригноблена, - ми сподіваємося встановити кращий лад, що поверне спокій світові».*

Чи справді результати конференції відповідали обіцянкам напередодні «не пригноблювати жодну національність» та «встановити кращий лад і повернути світові спокій»?

Фіолетовий капелюх – оцінка Версальсько-Вашингтонської системи.

Отже, методичний апарат та технічне забезпечення кожного уроку в сучасній загальноосвітній школі має складатися на основі органічного поєднання інноваційних методів і засобів з класичними, експериментальних робочих прийомів із традиційними, перевіреними багаторічною педагогічною практикою. Щодо кожної конкретної теми, кожного виду навчальною заняття добір методів викладання і технічних засобів, їх комбінування і особливості практичного застосування мають обумовлюватись дидактичною доцільністю на основі низки факторів (дидактична мета, дидактичні завдання, характер аудиторії, предмет вивчення тощо).

Список використаних джерел та літератури

1. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі / Костянтин Олексійович Баханов. Монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 160 с.
2. Бех І. Виховання особистості / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь. – 2003. – Т. 2. – 344 с.
3. Бугрій О.В. Сутність поняття «педагогічні технології» / О.В. Бугрій // Вища школа. – 2007. – № 1. – С. 20-25.
4. Даниленко Л.І. Теорія і практика інноваційної діяльності в загальній середній школі / Л.І. Даниленко // Управління освітою. – 2001. – № 3. – С. 18-24.
5. Комар О.А. Модернізація сучасного навально-виховного процесу. – К. : Меленіум, 2005. – 123 с.
6. Мокрогуз О. П. Інноваційна технологія на уроках історії / Олександр петрович Мокрогуз. – Х. : Основа, 2005. – 192 с.
7. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, досвід / О. Пометун, Л. Пироженко. – К. : АПН, 2002. – 123 с.
8. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: науково-методичний посібник / Олена Іванівна Пометун. – К. : Видавництво А.С.К., 2004. – 259 с.
9. Яровецька О. Інноваційні технології в сучасному освітньому просторі / О. Яровецька. – К. : Академвидав, 2003. – 134 с.

Відомості про авторів

- Бараєв В. М. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародного права, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара.
- Бубир В. О. – студент 4 курсу історичного факультету, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Ветохіна В. О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Журба Л. В. – старший викладач кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Звегінцева І. О. – вчитель історії та правознавства, КЗШ № 89, м. Кривий Ріг.
- Кожухар О. І. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Косіненко О. В. – асистент кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Лоштун О. Б. – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Лук'яненко І.В. – вчитель історії КЗОШ № 37, м. Кривий Ріг.
- Мак Т. Ф. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Москаленко В. Г. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Подлесна Л.С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та українознавства, Національна металургійна академія України (м. Дніпропетровськ).

- Страдецький Р. В. – вчитель історії Шельпахівської ЗОШ Черкаської області, Христинівського району.
- Черновол Л. І. – старший викладач кафедри історії та українознавства, Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ.
- Чирва Ю. І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».
- Яшин В. О. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всевітньої історії, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства

Збірник наукових праць

Випуск 11

Д 95 Дослідження і розвідки з всесвітньої історії і правознавства:
Зб. наук. праць. – Вип. 11 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг,
2013. – 144 с.

ISBN 966-895-989-28

УДК 94(100)(082)

ББК 63.3(0)

Д 95

Здано до набору 4.12.2013. Підписано до друку 6.12.2013. Формат 60x84/16. Папір офісний. Ум. друк. аркушів 7,1. Наклад 100 прим. Видання № 412/13. Замовлення № 62. Ціна договірна.

Державний вищий навчальний заклад "Криворізький національний університет"

Криворізький педагогічний інститут
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Друкарня "СТІРЕС", Україна, 50045, м. Кривий Ріг, вул. Окружна, 12.